

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ DOKTORANTURA VƏ MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Abbas Məmmədov Etibar oğlu

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və onun
hüquqi aspektləri” mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASIYASI**

İstiqamətin şifri və adı:

050404 “İqtisadiyyat”

İxtisasın adı:

“İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:

h.e.d., prof. O.F.Əfəndiyev

Magistr proqramının rəhbəri:

h.ü.f.d.,b.m. S.Z.Səbzəliyeva

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof. M.A.Əhmədov

BAKİ-2018

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi aspektlərinin müasir konsepsiyaları: elmi-nəzəri,metodoloji əsasları	9
1.1 Ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsinin nəzəri əsasları.....	9
1.2 Ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsinin metodoloji əsasları.....	21
1.3 Ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsində dünya ölkələrinin praktikasısı	30
II FƏSİL. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq müqavilələr: formalaşması və inkişaf tendensiyaları	38
2.1 Ekoloji təhlükəsizlik problemi sahəsində beynəlxalq müqavilələr.....	38
2.2 Ekoloji təhlükəsizlik sferasında Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilə praktikasının formalaşması və inkişaf istiqamətləri.....	49
III FƏSİL. Ekoloji təhlükəsizlik problemi və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə normaların pozulmasına görə hüquqi məsuliyyət	53
3.1 Ətraf mühitin mühafizəsində beynəlxalq institusional mexanizmlər.....	53
3.2Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsinin əsas şərti kimi.....	64
3.3 Ətraf mühitin mühafizəsində hüquqi məsuliyyət: beynəlxalq və dövlətdaxili qanunvericilik.....	74
3.4 Ekoloji təhlükəsizlik problemində regional beynəlxalq təşkilatlar.....	83
Nəticə və təkliflər	98
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	105

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Hazırda hava və iqlim dəyişkənliyi ilə bağlı problemlərin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi dövlətlər üçün bir sıra eynimənşəli çətinliklər yaradır. Müvafiq sferada beynəlxalq-hüquqi sənədin yaradılması zamanı problemin mürəkkəbliyi dövlətlər tərəfindən daha dəqiq şəkildə dərk olunsada, onun bütün aspektləri üzrə yekun informasiya, razılığa gəlmiş hər bir ölkədə problemə aidiyyəti olan işlərin durumu ilə bağlı statistik məlumatlar olmur. Ona görə də dövlətlərarası məlumat mübadiləsi sistemləri və müvafiq problemlə bağlı məlumat mübadiləsi sahəsində əməkdaşlıq dərinləşdirilməlidir.

Hazırda dünyanın heç bir ölkəsi ətraf mühitin mühafizəsi problemlərini təklikdə həll etmək iqtidarında deyildir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası üçün də ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində digər ölkələr və təşkilatlarla razılaşmaların və sazişlərin imzalanması, beynəlxalq konvensiyalara qoşulması olduqca vacibdir. Ekoloji təhlükəsizlik sahəsində Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli əməkdaşlığının daha səmərəli həyata keçirilməsi məqsədlə xarici dövlətlərin də müvafiq sferada müəyyən təcrübəsinin Öyrənilməsi məqsəduyğun hesab olunur. Azərbaycan Respublikası praktikasında ikitərəfli əməkdaşlıq münasibətlərinin nəzərdən keçirilməsi bu zaman kifayət qədər əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın obyekti . Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və onun hüquqi aspektləri prosesidir.

Tədqiqatın predmetini isə ekoloji təhlükəsizliyin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması, ətraf mühitin mühafizəsinin təmini prosesində insan hüquqları amilinin nəzərə alınması səviyyəsinin öyrənilməsi, müvafiq problemlə əlaqədar olaraq universal, regional, ikitərəfli və dövlətdaxili tədbirlərin uzlaşdırılması, həmçinin Azərbaycan Respublikasının ekoloji təhlükəsizliyi baxımından xüsusilə əhəmiyyət kəsb edən Xəzər

dənizi, Kür və Araz çaylarının ekoloji tarazlığının qorunub saxlanması üzrə konkret təcrübənin təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi qloballaşma şəraitində ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq və milli hüquqi problemlərinin və bununla bağlı mühüm aspektlərin geniş və kompleks şəkildə araşdırılmasıdır. Ekoloji, təhlükəsizliyin beynəlxalq və milli hüquqi problemləri ilə bağlı məsələlərin elmi araşdırılması, eyni zamanda, bu sahədə universal, regional və ikitərəfli çərçivədə mexanizmlərin müqayisəli formada nəzərdən keçirilməsinə, milli qanunvericiliklərin və mövcud fikir müxtəlifliklərinin ətraflı təhlil edilməsinə, ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq və milli hüquqi problemləri ilə bağlı mühüm elmi bazanın yaradılmasına, son nəticədə isə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi və qorunması üzrə vacib təklif və nəticələrin irəli sürülməsinə şərait yaradır. Qeyd edilənlər Azərbaycan Respublikası milli qanunvericiliyinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun yekdil bir formada təkmilləşdirilməsi üçün olduqca əhəmiyyətli hesab edilə bilər.

Qeyd edilən məqsədlərə nail olmaq üçün tədqiqatda aşağıdakı vəzifələr müəyyən olunmuşdur:

- ❖ Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi aspektlərinin müasir konsepsiyaları: elmi-nəzəri, metodoloji əsaslarının tətqiq olunması
- ❖ Ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsində dünya ölkələrinin praktikasının araşdırılması
- ❖ Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq müqavilələr: formalaşması və inkişaf tendensiyalarının tətqiq olunması
- ❖ Ekoloji təhlükəsizlik problemi sahəsində beynəlxalq müqavilələrin öyrənilməsi
- ❖ Ekoloji təhlükəsizlik sferasında Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilə praktikasının formalaşması və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi

- ❖ Ekoloji təhlükəsizlik problemi və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə normaların pozulmasına görə hüquqi məsuliyyətin qanunvericilik çərçivəsindən tətbiqi
- ❖ Ətraf mühitin mühafizəsində beynəlxalq institusional mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi
- ❖ Ətraf mühitin mühafizəsində hüquqi məsuliyyət: beynəlxalq və dövlətdaxili qanunvericilik bazasının inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsi

Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla əlaqələndirilməlidir ki, hal-hazırkı dövrə qədər qloballaşma şəraitində ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq və milli hüquqi problemləri istiqamətində kompleks tədqiqatlar aparılmamışdır. Doğrudur, bir sıra xarici hüquq ədəbiyyatlarında və ayrı-ayrı dövlətlərin praktikasında ekoloji təhlükəsizlik probleminin təhlilinə həsr edilmiş elmi araşdırmalar mövcud olsa da, bu tədqiqatlar əsasən həmin dövlətlərin qanunvericiliklərinin təhlili istiqamətində qurulmuşdur. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasında bu sahədə aparılan hüquqi elmi araşdırmalarda da ekoloji təhlükəsizlik problemləri kifayət qədər dar istiqamətlərdə təhlil edilmişdir. Bunları nəzərə alaraq, hazırkı tədqiqat problemə geniş və global nöqteyi-nəzərdən yanaşır, Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyinin beynəlxalq hüquq normaları ilə müqayisəli şəkildə təhlili aparılır, dünya dövlətlərinin milli praktikası öyrənilir, nəhayət dövlətimizin ekoloji təhlükəsizliklə əlaqədar milli qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və ekoloji təhlükəsizlik problemlərinin həlli ilə əlaqədar kifayət qədər mühüm təkliflər irəli sürülür. Nəzərə alsaq ki, müasir dünya qloballaşma və global problemlərlə ciddi şəkildə üzləşmişdir, bu da problemin aktuallığını bir daha əsaslandırır.

Elmi yeniliyin digər bir tərəfi ondan ibarətdir ki, hüquq ədəbiyyatlarında müasir ekoloji təhlükəsizliyin inkişaf istiqamətləri, ekoloji təhlükəsizlik və ekoloji insan hüquqlarının təmin edilməsi problemlərinin xüsusiyyətləri müqayisəli və qarşılıqlı şəkildə öyrənilməmişdir. Buraya universal, regional və ikitərəfli çərçivədə əməkdaşlıq münasibətlərinin təhlili də daxildir. Hazırkı tədqiqat isə qeyd edilən istiqamətlərdə geniş

beynəlxalq müqavilə praktikasının, müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliklərinin və hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyinin müqayisəli analizi əsasında aparılmışdır. Bundan başqa, ekoloji təhlükəsizlik probleminin həlli ilə əlaqədar beynəlxalq və milli hüquq normalarının qarşılıqlı əlaqə münasibətlərinin təhlili də kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Bütün bu məsələlərlə əlaqədar mühüm elmi araşdırmaların aparılması, son nəticədə ekoloji təhlükəsizlik problemi ilə əlaqədar beynəlxalq normativ-hüquqi bazanın və milli qanunvericiliklərin daha da təkmilləşdirilməsinə bilavasitə kömək etmiş olacaqdır.

Elmi yenilik. Dissertasiyada aşağıdakı yeni elmi müddəalar irəli sürülür:

1. Beynəlxalq və milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olan ekoloji təhlükəsizlik özündə təbiətin mühafizəsi ilə yanaşı, təhlükəli təbii amillərin fəaliyyətindən insanın və bütövlükdə cəmiyyətin qorunması məsələlərini birləşdirir. Digər tərəfdən, istənilən ekoloji təhlükə, təhlükəli sayılan digər amillər - sosial, iqtisadi, texnoloji, təşkilatı-təsərrüfat və s. faktorların qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində nəzərdən keçirilmək isə ekoloji təhlükəsizliyin sistemli xarakterə malik olmasını bir daha əsaslandırır.

2. Beynəlxalq hüquq sistemində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı münasibətlər kompleks tənzimləmə obyektini təşkil edir. Yəni həmin münasibətlər beynəlxalq hüququn mühüm sahələrinin (beynəlxalq ekologiya hüququ, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi, beynəlxalq olmaqla, qonşu dövlətlərlə sıx əməkdaşlığa malikdir. Bununla yanaşı, qonşu Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hal-hazırda da davam edən təcavüzkarlıq hərəkətləri digər sahələrdə olduğu kimi, beynəlxalq çaylardan istifadə üzrə də dövlətlərarası əməkdaşlığı mümkünsüz etmişdir. Bunları nəzərə alaraq, təcavüzkar Ermənistan tərəfindən Araz və Kür çaylarının ciddi çirkləndirilməsi faktları da beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında qaldırılmaqla bərabər, beynəlxalq səviyyədə Ermənistana qarşı müvafiq tədbirlərin görülməsini tamamilə əsaslandırır. Bütövlükdə,

Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi təcavüz işğal altında olan torpaqlarda ekoloji tarazlığı ciddi şəkildə pozmaqla, müvafiq məsuliyyət yarada biləcək ekoloji hüquq pozuntusu kimi dəyərləndirilməlidir.

Tədqiqatın nəzəri əsasları. Tədqiqatın nəzəri əsası kimi Azərbaycan və xarici ölkə tədqiqatçılarının müvafiq sahədə fundamental əsərləri, həmçinin Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri və çıxışlarında problemlə bağlı irəli sürülən müddəalar və konseptual yanaşmalar istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyada qeyd edilən istiqamətlərdə tədqiqat aparan alimlərin əsərlərinə də geniş şəkildə istinad edilmişdir, Məsələn, Əliyev Ə.İ., Quliyev İ.O., Məmmədov R.F., Hüseynov L.H., Hüseynov T.İ, Bekyaşev K.A., Sadıqov Ə.İ., Səfərov N.A., Balaşenko S.A., Brinçuk M.M., Quliyev A.C, Qureyev S.A., Qetman-Pavlova İ.V., Valeyev R.M., Denisov V.N., Şemyakin A.N., Dubovik O.L., Zenkin İ.V., Kartaşkin V.A., Kovalyov A.A., Kolosov Y.M., Kaşkin S.Y., Sokolova N.A., Şemyakin A.N., Şemşuçenko Y.S., Kopılov M.N., Kuznetsov V.İ., Lıkaşuk İ.İ., Miroşniçenko A.N, Timçenko L.D., Merejko A.A., Timoşenko A.S., Tunkin Q.İ., Çerniçenko S.V., Şibayeva E.A., Enlin L.M., Bruno Simma, Çayes A., Jallizzi P., Çordan A., Handl G., Kennan G., Kiss A., Menşah T., Bouman M., Fauçille P., Şvartz M., Şou M.N. və b.

Dissertasiya tədqiqat işinin metodoloji əsasını dialektikanın prinsip və kateqoriyaları təşkil edir. Ümumi elmi metodlarla yanaşı, digər metodlar da - tarixi, müqayisəli, məntiqi, sistemli-struktur və s. dissertasiyada diqqətlə təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işinin normativ bazasını ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlər, xüsusilə 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsi, 1982-ci il Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyası, 1992-ci il Rio-de-Janeyro Bəyannaməsi, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların qərar və qətnamələri, o cümlədən insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş ümumi xarakterli və konkret olaraq insanların ekoloji

hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş mühüm universal və regional beynəlxalq sənədlər, eləcə də dünya dövlətlərinin və Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində milli qanunvericiliyi və ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyaları, müvafiq sahələrdə Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli müqavilələri təşkil edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın əksər (başlıca) istiqamətləri üzrə irəli sürülmüş nəticə və təkliflər ekoloji təhlükəsizlik problemi, o cümlədən ekoloji təhlükəsizliklə əlaqədar beynəlxalq və milli (dövlətdaxili) normativ hüquqi aktların hazırlanması və qəbul edilən normaların təkmilləşdirilməsi zamanı hüquqyaradıcı fəaliyyətində; ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsi və təmin edilməsi ilə əlaqədar qəti istiqamətlərin işlənilməsi üçün gələcək elmi araşdırmalarda; Azərbaycan Respublikası ali məktəblərində beynəlxalq ekologiya hüququ, ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi, ekoloji təhlükəsizlik üzrə dərslik, dərs vəsaitləri, o cümlədən tədris-metodik proqramların işlənilib hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqat nəticələrinin aprobasiyası. Dissertasiya işinin mühüm aspektləri ilə əlaqədar bir sıra məsələlərə dair məqalə və tezis çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi aspektlərinin müasir konsepsiyaları: elmi-nəzəri, metodoloji əsasları

1.1 Ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsinin nəzəri əsasları

Məlum olduğu kimi XXI əsr dünyada ekologiya, sabit inkişaf, sağlamlıq əsri elan edilmişdir. Məhz buna görə də cəmiyyətin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində bu bəşəri-qlobal problem dünya alimlərinin daim diqqət mərkəzində olmuş və olmaqda davam edir. Araşdırmalar göstərir ki, bu istiqamətlərdə çalışan alimlər arasında mübahisələr hələ də davam etməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, alimlər arasında mübahisəli fikirlərlə ilk dəfə alman alimi, ixtisasca bioloq olan Ernest Herkel tərəfindən hələ 1866-cı ildə nəşr olunan “Orqanizmlərin ümumi morfologiyası” adlı elmi əsərində ekologiya anlayışı və onun tərfi formalaşdırılmışdır. Həmin alimə görə, ekologiya - canlı orqanizmlərin onları əhatə edən aləmə münasibətini müəyyən edən bir elm sahəsidir. Onun fikrincə ekologiya canlı aləmdə mövcud olmaq, yaşamaq şərtlərini müəyyənləşdirən bir mühüm amildir. Onun 1889-cu ildə nəşr edilmiş “Dünya sirrləri” adlı monoqrafiyası dünya alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Alimlərin tədqiqatlarında ekoloji problemlər, insan, bitki, heyvan, kosmos, səhiyyə ekologiyası və s. istiqamətlərdə araşdırılır və öyrənilir. Lakin araşdırmalardan məlum olur ki, ilk dəfə ekoloji təhlükə haqqında söz açan, xüsusi tədqiqatlar aparan məşhur fizik Con Bernal olmuşdur. O, öz tədqiqatlarında qeyd etmişdir ki, yer üzündə həyat hələ məhv olmayıb, lakin baxımsızlıq səbəbindən bu baş verə bilər. Bunun baş verməməsi bəşəriyyətin idrakından asılıdır. Əgər biz yer üzündə həyatın məhv olmasını istəmiriksə, həyatı təhlükə altına atan qüvvələri dayandırmalıyıq.

Odur ki, bəşəriyyət hər zaman təbiəti idarə etməyə, onun üzərində hakim olmağa çalışmalıdır. Sənaye istehsalının getdikcə genişləndirilməsi ətraf mühitə neqativ təsirin güclənməsinə səbəb olur. Təbiətdə baş verən neqativ dəyişikliklər isə ekoloji

təhlükələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belə ki, ətraf mühitdə tarazlığın pozulması təbiət ekosistemlərini deqradasiyaya (zəifləməyə) uğradır, antropogen dəyişikliklərin tempi artmış olur. Deməli, ətraf mühitin mühafizəsində insan amilinin rolu getdikcə artır. Bu ilk növbədə hər bir cəmiyyət üzvünün ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasında, mənəvi və hüquqi məsuliyyəti aşılamağı tələb edir.

Araşdırmalar göstərir ki, ümumiyyətlə ekologiya bütöv bir sistem kimi formalaşması və inkişafı XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Lakin qeyd edilməlidir ki, ətraf mühitin araşdırılmasının tarixi faktiki olaraq görkəmli filosof Aristotelin dövrünə təsadüf etmiş olur. Belə ki, dünyada botanikanın atası hesab edilən, Aristotelin tələbəsi olmuş Teofast Erezskinin adı ilə bağlıdır. Beləliklə, xüsusi ədəbiyyatların araşdırılmasından belə məlum olur ki, ekoloji problemlərin tədqiqi əsasən XIX əsrin 60-cı illərini əhatə etmiş olur. Artıq 1914-cü ildə Britaniya Ekologiya Cəmiyyətinin birinci toplantısı keçirilmiş, 1916-cı ildə isə ABŞ-da ekoloji cəmiyyət, 1920-ci ildə isə ekologiyaya aid jurnal təsis edilmiş və bu gün də dünyanın ən nüfuzlu jurnallarından biri hesab olunur. Daha sonralar isə ekoloji problemlərin bu və ya digər aspektləri ilə rus alimlərindən Seversov N.A., Lepexin I.I., Middendorf A.F., Kraşennikov C.P. və s. elmi tədqiqatlar aparmışlar və onların irəli sürmüş olduqları anlayış və iddialar hazırkı dövrümüz üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Tanınmış rus alimi Vemadski V.I. (1863-1945), Amerika alimi Adams C. (1913), ingilis alimi Tepsli A. (1935) və digər görkəmli alimlərdən Odut Y., Anderson Ç.M., Biqon M., Xarper C. və başqaları keçən əsrin əvvəllərində ekologiya müxtəlif aspektlərinə aid xüsusi tədqiqatlar nəticəsində bir sıra monoqrafiyalar, dərslik, dərs vəsaitləri və məqalələr dərc etdirmişlər. Öncə qeyd edildiyi kimi ekologiya çoxşaxəli cəhətləri istiqamətlərində Azərbaycanın görkəmli alimlərindən akademik H.Əliyevin, B.Budaqovun, Q.Məmmədovun, M.Musayevin, M.Xəlilovun, Ə.Məmmədzaadənin, S.Rüstəmovun, V.Hacıyevin və s. alimlərin tədqiqatçıları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Qeyd edilən

görkəmli vətən alimlərindən akademik H.Əliyevin ekologiya sahəsində dərc edilmiş monoqrafiyaları, dərslikləri və çoxsaylı elmi məqalələri indiki dövrdə də əhəmiyyətli hesab edilməklə bərabər irəli sürülmüş fikirlər böyük elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Apardığımız elmi-nəzəri araşdırmaların təhlili bizə belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, ekoloji problemlərin vəziyyəti üç əsas tendensiya ilə xarakterizə olunur:

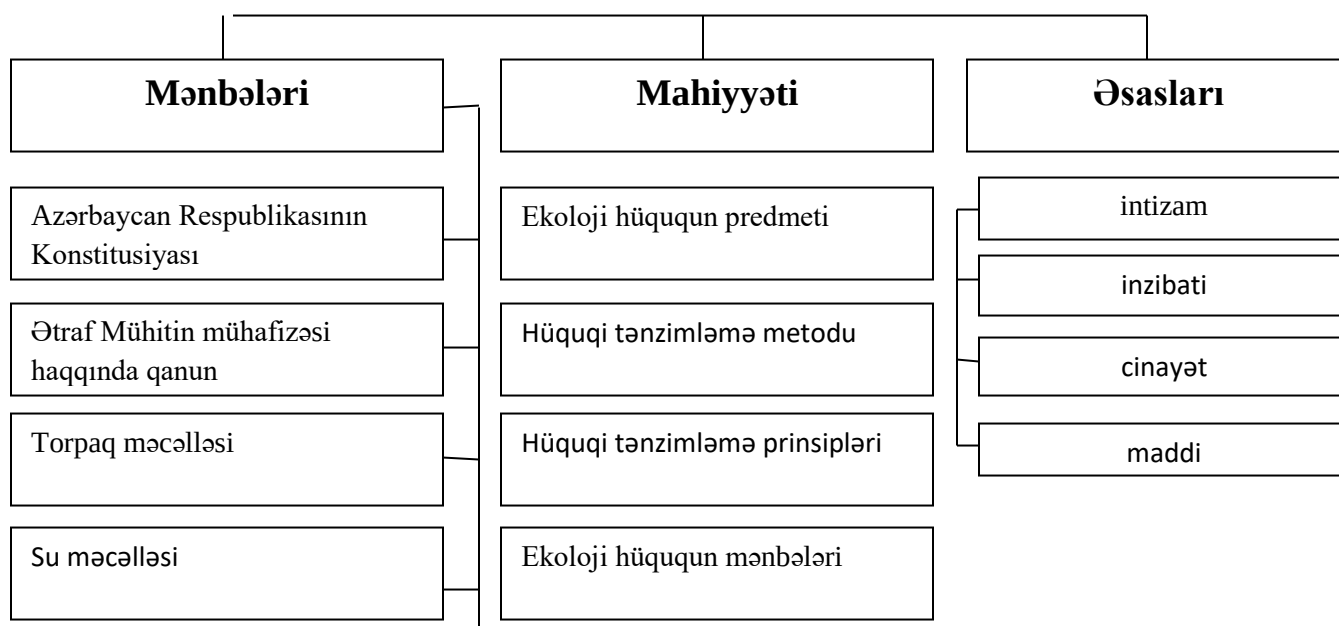
1. Ətraf mühitin qorunmasında insan faktorunun əhəmiyyəti artır. Bu ilk növbədə hər bir cəmiyyətin üzvünün ətraf mühitin yaxşılaşdırılması, saxlanılmasında mənəvi və hüquqi məsuliyyəti aşılamağı tələb edərək, təmiz, sağlam həyat hüququnda, tərbiyədə və s. ehtiva olunur.

2. Ekoloji resurslardan iqtisadi cəhətdən əlverişli istifadə, müəssisələrin inkişafının iqtisadi stimullaşdırılması, təsərrüfat fəaliyyəti şəraitində ekoloji təhlükəsizliyin nəzərə alınmasını vacib edir.

3. Ekologiyanın qorunmasında dövlət tərəfindən ardıcıl və sistemli tədbirlərinin həyata keçirilməsi zərurətə çevrilir.

Bu baxımdan bu gün bir sıra ölkələrin ekoloji hüquq sahəsində dövlət tərəfindən həyata keçirdikləri tədbirlər onların mənbələri, mahiyyəti və əsasları baxımından əsaslandırılır və bunu aşağıdakı sxem 1.1.-də görmək olar.

Sxem 1.1. Ekoloji hüququn əsaslarını səciyyələndirən sxem

Gördüyümüz kimi ekoloji hüququ səciyyələndirən sxem 1-də mövcud ölkə daxili ekoloji tənzimləmə sahəsində qanun və digər normativ hüquqi aktlar əks olunur. Lakin ölkənin ekologiyasına kənardan təcavüz nəticəsində yaranacaq nöqsanların aradan qaldırılması baxımından normativ hüquqi aktların beynəlxalq hüquqi aktlarla əlaqəsinin və onlara uyğunluğunun, yerinin də dəqiqləşdirilməsi vacib amillərdəndir.

İqtisadi inkişaf və ətraf mühitin müdafiəsi tədbirləri qaçılmaz olduğu kimi ekoloji təhlükəsizliyin təmini sahəsində də bu gün ümumi, hamı tərəfindən məcburi qəbul edilərək yerinə yetirilməsi mütləq sayılan beynəlxalq hüquqi baza formalaşdırılmalıdır. 1987 ci ildə BMT-nin Baş Məclisində Ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyası irəli sürərkən “ekoloji təhlükəsizlik” universal kateqoriya kimi qəbul edilib. Onun təmin olunması isə xüsusi beynəlxalq-hüquqi prinsiplər əsasında bütün bəşəriyyətin imperativ vəzifəsinə aid edilir. Bu isə nəzəri cəhətdən ekoloji təhlükəsizlik prinsipi və konsepsiyası olmaqla sosial iqtisadi inkişaf strategiyasının bir istiqaməti kimi qəbul edilib və hər bir dövlətin üzərinə düşmüş olur. Ekoloji təhlükəsizliyi xarakterizə edən əsas amil isə ekosistem yanaşmaya əsaslanaraq təbiətdən səmərəli istifadə probleminə insan sivilizasiyasının sağ qalma problemi kimi baxılır.

Araşdırmalar göstərir ki, ətraf mühitdə baş verən zərərli dəyişikliklərin cəmiyyətə, insanlara və onların normal fəaliyyətinə təsirinin ümumilikdə qiymətləndirilməsi müxtəlif ölkələrdə və ümumən, beynəlxalq təşkilatlarda geniş diskussiyaların mövzusu kimi aktual olaraq qalır və bu problemə nəzəri baxımdan aşağıdakı yanaşmalar mövcuddur:

- optimist - labüd ekoloji böhranın qarşısının alınması;
- mülayim pessimist - planet böhranın başlanğıcıdadır;
- on dərəcə pessimist - XX əsrdə təbii ekosistemlərin quruda dağıdılması həyat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən biogen elementlərin qlobal dövrəni pozdu. Tədqiqatçı

alimlərin gəldikləri nəticələrə görə ekoloji mühitdə - atmosferdə, şirin suda, torpaqda sürətli qlobal geokimyəvi dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur.

Həmin dəyişikliklər isə öz növbəsində ekoloji təhlükələrin daha da gərginləşməsinə gətirib çıxarır.

Deməli, bütün hallarda ekoloji təhlükəsizlik, təhlükənin varlığı və ya yaranması ilə bağlıdır. Ekoloji təhlükə - atmosferin tərkibinin dəyişməsi və onların nəticələri; təbii şirin suların, okeanların və sahilyanı akvatoriyaların çirklənməsi; meşəsiszləşmə və səhrələşmə; torpaqların eroziyası və məhsuldarlığın itirilməsi; istehsal münasibətlərində yaranan toksik və kimyəvi maddələrin və materialların daşınması, tətbiqi, biotexnologiya tərəfindən istifadə olunan təhlükəli tullantıların və onların ixracıdır.

Müasir dövrdə ekoloji təhlükələrin yaranma səbəbləri kimi **hərbi, iqtisadi və sosial**, nəhayət, **terrorizm** fəaliyyəti göstərilir. Əgər hərbi təhlükə - qlobal nüvə müharibəsi, kütləvi qırğın silahlarının yayılması, beynəlxalq silahdaşmalar, böyük müharibələr və lokal konfliktlər; iqtisadi və sosial təhlükələrə səbəb olur.

Xüsusi ədəbiyyatlarda ekoloji təhlükələri xarici və daxili kimi fərqləndirirlər. Ekoloji təhlükə ekoloji qanunpozmalardan və cinayətlərin nəticəsində yarana bilər. Potensial ekoloji təhlükə mənbələri kimi istehsal və xidmət sahələrini aid etmək olar ki, bu sahələrdə ekoloji təhlükə amilləri daha çoxdur. Axırıncılara isə ətraf mühitin neqativ dəyişikliklərə və bununla bağlı olaraq insanın sağlamlığının pisləşməsinə gətirib çıxaran antropogen və ya təbii təsirlər aiddir.

Odur ki, ekoloji dəyişikliklər insan həyatının istənilən tərəfinə toxunmaqla bərabər hər ölkədə iqtisadi və sosial vəziyyətdən və təbii şəraitdən asılı olaraq özünü fərqli büruzə verir. Ona görə də ekoloji təhlükəsizlik - müəyyən sosial- iqtisadi inkişaf səviyyəsində cəmiyyətin antropogen və təbii təsirləri ilə formalaşan ətraf təbii mühitdəki dəyişikliklərdən əmələ gələn təhlükədən qorunma zamanı qəbul etdiyi (tənzimləmə)

müdafiə dərəcəsidir. Eyni zamanda ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsi problemi insanın təsərrüfat fəaliyyəti təsiri altında müşahidə edilən, ətraf mühitdəki dəyişikliklərin qanunauyğun nəticəsi olub, cəmiyyətə, ətraf mühitə ziyan vurmasına imkan verməyən, birbaşa və ya dolay yollarla həyata keçirilən fəaliyyətin və proseslərin məcmusudur. Məhz buna görə də Ekoloji təhlükəsizliyə kompleks yanaşmaq lazımdır. Beləki, ekoloji təhlükəsizlik üç əsas yanaşmanın birləşməsi və ahəngdarlığı mövqeyindən: antroposentik - insanın yaşayış mühitinin keyfiyyətinin, biosfer ekoloji - təbii ekosistemlərin və biosferin birgə qorunması şərtinin, resurs - təsərrüfatın ətraf mühitə minimal ziyanla qurulması imkanlarının birgə kompleks tədqiq edilməsi zəruri hal kimi qəbul edilmiş olsun.

Ekologiya sahəsində çalışan alimlər ekoloji təhlükəsizliyi bir neçə səviyyədə: **qlobal; milli; regional; lokal; impakt** səviyyədə araşdırılmasını məsləhət görürlər. Ekoloji təhlükəsizliyin məqsədi və obyektləri səviyyələrdən asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Belə ki, cəmiyyətin təbii resurslarla təminatını və ətraf mühitin keyfiyyətə gətirdikə yaxşılaşdırılmasına və saxlanılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi cəmiyyətdə sosial-iqtisadi səviyyənin qeyri-bərabər inkişafı ilə əlaqədar üçüncü minilliyin başlanğıcı özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir, ilk növbədə texniki-iqtisadi inkişafın sürətindən bəhrələnməklə dünya əhalisinin müəyyən təbəqələrinin həddindən artıq varlanması, digər təbəqələrin isə yoxsulluq içində yaşaması gətirdikə dərinləşməsi nəticəsində insan sivilizasiyasının və onu əhatə edən qlobal ətraf mühitin sabitliyinin təhlükə qarşısında qalması baş verir. Digər tərəfdən isə, müxtəlif regionlarda iqtisadiyyatın sürətli inkişafı ətraf mühitin mühafizəsi problemlərinin həll edilməsi arasında mövcud olan fərqlin daha da artması qlobal ekosistemlərə mənfi təsirin güclənməsinə səbəb olur.

Hazırda müasir sosial-ekoloji konsepsiyaları təxminən aşağıdakı kimi istiqamətləndirmək olar:

1. Biomərkəzçilik nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə vəhşi təbiətin mühafizəsi konsepsiyasıdır. Bunun da əsasında müəyyən davranış tipləri yaradılır və adamlara müəyyən, tamamilə spesifik varlıq üsulu təklif edirlər.

2. Konservasionalizm konsepsiyası. Bu konsepsiya mövcud ictimai institutların yenidən təşkili istiqamətidir. Məqsəd isə səmərəli və məhsuldar fəaliyyət göstərməkdən ibarətdir. Nəticədə həm texniki, həm də ekoloji cəhətdən düzgün başa düşülən təbiətdən istifadənin texnologiyası ilə həmin fəaliyyət pozulmur.

3. Ekoloqistlərin nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə təbiətsünasların obyektiv tələbləri əsasında cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirini həyata keçirməyi təklif edir. Onların nəzəriyyəsinin mərkəzi anlayışı biososiogenezdır (mühit və cəmiyyətin inkişafı və vəhdəti). Onların fikrincə sosial sistemin başlıca vəzifəsi ekokatastrofu aradan qaldırmaqdır.

4. Ekoloq-iqtisadçıların konsepsiyası. Onlar kəskin şəkildə ekspotensiial iqtisadi artıma qarşı və iqtisadi sosial mədəni inkişafın məhdudlaşdırılmayan imkanlarına qarşı çıxırlar, insan və təbiət münasibətlərinin harmonikləşdirilməsini müdafiə edərək onlar bəşəriyyətin gələcəyinin bir sıra qlobal modellərini irəli sürürlər. Yeni istiqamətin metodiki əsası hesablama texnikası və riyaziyyatın müasir imkanları spektri oldu: sistemli dinamika (C.Forrester), çoxsəviyyəli ierarxik sistem nəzəriyyəsi (M.Mesaroviç), “xərclər – buraxılış” prinsipi (V.Leontev), riyazi proqramlaşdırma (L.Kantaroviç) və s.

Bu nəzəri konsepsiyaların müddəalarından istifadə etməklə ekoloji təhlükəsizliyin qlobal səviyyəsi ilə bağlı bu və ya digər əsas mövqeləri qısa ifadə etməyə çalışsaq, onlara aid edilər:

- sonu ola bilən planetdə əhali yerləşməsi və ehtiyatlar sonsuzluqadək arta bilməz;
- texniki tərəqqi qaçılmazdır, amma sosial, iqtisadi və siyasi dəyişiklər də lazımdır;
- ətraf mühitin tutumu kifayət qədər öyrənilməmişdir; yəni yerin təbii mühitinin və əhalinin gələcək artımı ilə insan həyatının təminatının səviyyəsi bilinmir; hal- hazırda

əmələ gələn vəziyyətdə təbiətdən istifadə üzrə rəqabət etməkdənsə əməkdaşlıq etmək daha çox qiymətlidir.

İndiyədək yuxarıda göstərilən mövqeləri əks etdirən bir neçə nəsil qlobal ekoloji problemlərlə bağlı alimlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən modellər və ətraf mühit, ərzaq məhsulları, əhali, təbii ehtiyatlar, iqtisadiyyat kimi komponentlərdən istifadə əsasında XXI əsrin ortalarına və sonuna qədər inkişaf proqnozları işlənib hazırlanmışdır. Bəzi modellər təbii proseslərə və əsasən qlobal iqlimə həsr edilmişdir. Bir sıra modellərdə isə texniki (qeyri-təbii) dünya ilə biosferin birgə mövcudluğu tətbiq edilmişdir. Bu cür çətin balanslaşdırıla bilən struktur üçün isə miqyası görünməmiş idarəçilik sistemi lazımdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illər dünyada baş verən ekoloji fəlakətlərin (yanğın, sel, vulkan püskürməsi və s.) də insanlara və müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarına vurduğu ziyan xeyli artmışdır. Bunu son faktlardan da aydın görmək olar. Belə ki, 2010-cu ilin 15 aprelindən 21 aprelinə qədər İslandiya vulkan püskürməsinin nəticəsində dünya iqtisadiyyatına dəyən ziyan həтта 11 sentyabr 2001-ci ildəki ABŞ-da baş vermiş terror aktının ziyanlarından da yüksək olmuşdur. Vulkan püskürməsi nəticəsində aviadaşımaların dayanmasından (100 000 qədər təyyarə uçuşları ləğv edilərək dayandırılmış, 10 mln.yaxın sərnişin daşınması təxirə salınmışdır) Avropa iqtisadiyyatının itkiləri 4 mlrd, avronu, təkcə turizm sektorunun itkiləri 1 mlrd avronu ötüb keçmişdir.

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə 10 ildən sonra atmosferdə karbogen qazının 0,037%, 2027-ci illərdə 0,065% çoxalması gözlənilir ki, bu da bitkilərin və canlıların normal inkişafına mənfi təsir edə bilər. Antropogen təsiri nəticəsində dünyanın bir sıra rayonlarında insanlarla təbiət arasında yaranmış ziddiyyətlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə planı, məqsədli və şüurlu şəkildə tənzim edilməli, cəmiyyətlə təbiət arasında qarşılıqlı müvazinət daimi diqqət mərkəzində

olmalıdır. Dünyada ərzaq çatışmazlığı, əhalinin sürətlə artmasına görə bəzi mürtəci alimlər bəşəriyyəti ərzaq çatışmazlığından xilas etmək üçün əhalinin "artıq hissəsini" müharibələr və xəstəlik, epidemiyalar vasitəsilə azaltmağı irəli sürürlər. Dünyanın bir sıra ölkələrində, məsələn Çində, Hindistanda müxtəlif vasitələrlə əhalinin təbii artımını məhdudlaşdırmağı, digər ölkələrdə ailədə ən çoxu 2-3 uşaq ilə kifayətlənmək fikrini irəli sürənlər də vardır.

Bu gün ekoloji təhlükəsizliyin obyektləri haqqında bir çox fikir ayrılıqları mövcuddur. Belə ki, bu obyektləri ilk növbədə hamının maraq dairəsinə aid olmasını təyin etmək lazım gəlir. M.M.Brinçukun qeyd etdiyi kimi bu obyekt ikili xarakterə malikdir: əvvəla, ekoloji təhlükəsizlik "insanın öz maraqları" ilə bağlıdır və onun tələbinin ödənilməsi ilə əlaqədardır; ikincisi, insan "yalnız öz maraqlarını deyil, həm də digər şanlı növlərin də maraqlarını müdafiə etməlidir. Ətraf mühitin müdafiəsi və inkişafı üzrə Beynəlxalq nizamnamə layihəsinin əsas prinsiplərindən biri də məhz bütün həyat formalarına hörmət prinsipi kimi formalaşdırılmalıdır". İnsan öz təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bir çox hallarda təhlükə yaradanların, səbəblərin aradan qaldırılmasına çalışır. Ona görə də yuxarıda göstərilən yanaşma heç də həmişə qəbul edilmir. Məhz O.S.Kolbasov ekoloji hüququn əsasında bütün ekoloji münasibətlərin nəzərə alınmasının vacibliyini qeyd edərək "Onların tərkibinə təbiətdən istifadə, ətraf mühitin müdafiəsi, təbiətin nadir canlı və bitkilərinin saxlanması, təbiətə təsirin bütün növləri, ətraf mühitin əlverişli vəziyyətinin süni bərpası, fəlakətlərin əlverişsiz təsirindən müdafiə və s. daxildir" deyər yazır. Əgər təbiətdən istifadə neqativ ekoloji dəyişikliklərə səbəb olursa və bu konkret ölkənin əhalisinin maraqlarına təhlükə yaradırsa onda "milli ekoloji təhlükəsizlik" problemi ortaya çıxır. Mütəxəssislər isə ekoloji təhlükələrə reaksiya vermənin müxtəlif tiplərini fərqləndirirlər. Onlar dövlətin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipini qəbul etməklə yanaşı ekoloji imperativin real təhlükələrini də inkar etmirlər. Ona görə "ekoloji əsaslara görə başqa dövlətin işlərinə qarışmaq qanuni

deyil. Lakin, qarşılıqlı əlaqəli olan dünyada milli ekoloji təhlükəsizliyə bütün dövlətlərin birgə səyi nəticəsində, yəni ekoloji təhlükəsizliyin qlobal strukturunun yaradılması yolu ilə nail olmaq olar". Məhz bu yanaşma ekoloji təhlükəsizliyin bir çox yeni mahiyyətinin formalaşmasına gətirib çıxardı. Belə ki, A.S.Timoşenko ekoloji təhlükəsizliyin "ayrı-ayrı, lakin qarşılıqlı əlaqəli olan elementlər sistemini, siyasi-hüquqi vahidliyi əks etdirən qlobal xarakterli sabit vəziyyət" kimi qeyd edir. Y.A.Nesterenkonun fikrincə ekoloji təhlükəsizlik "bütün planetin insanlar üçün həyati vacib ekoloji komponentlərinin təhlükəsizliyi və onları arasında zəruri təbii tarazlığın saxlanılmasıdır". A.A.Şişko ekoloji təhlükəsizliyə "hər bir dövlətin ətraf mühitinin mənbələri ölkənin hüddudlarından kənarda olan zərərli təsirdən müdafiəsinin hüquqi, təşkilati və maddi zəmanəti kompleksi kimi" baxır. A.V.Kukuşkina ekoloji təhlükəsizliyi "planetin insanlar üçün həyati vacib sayılan ekoloji komponentlərinin təhlükəsizliyinin təmininə, o cümlədən təbii balansın saxlanmasına yönəldilən beynəlxalq ekoloji normaların mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəli və asılı sistemi kimi" xarakterizə edir.

Hesab edilir ki, əvvəllər ekoloji böhranlar regional səviyyədə bitirdi. Bəzi nadir hallarda müəyyən sivilizasiyaların hətta məhvi ilə də nəticələnirdi. Lakin bütünlükdə bəşəriyyət üçün qlobal təhlükə yaratmırdı. Hal-hazırda isə insan fəaliyyəti, elmi-texniki tərəqqinin nəticələri əsasında yarana bilən ekoloji risklərin tam nəzərə alınmaması bu problemə daha həssas yanaşmağı tələb edir. Ona görə də ekoloji təhlükəsizlikdən danışarkən ekoloji risklərin idarə edilməsi probleminin tədqiqi də xüsusi diqqət və maraq doğurur. Bu baxımdan A.I.Loyriş təhlükəsizliyi belə xarakterizə edir: "təhlükəsizlik ayrı-ayrı şəxslərin və ətraf mühitin həddən artıq təhlükələrdən müdafiəsidir, təhlükənin ölçüsü isə riskdir. Risk altında arzu olunmaz hadisə və onun nəticələri ehtimalı başa düşülür". Onun fikrincə, maksimal təhlükəsizliyə çalışmaq lazımdır. Lakin bir çox iqtisadçılar nüvə energetikasında maksimal təhlükəsizliyə riayət etməsi riskin riyazi, yəni xərc, əmək haqqı, iqtisadi səmərə və s. kimi müxtəlif amillərin

məbləğ balansı kimi optimal məbləğlə əvəz edilməsini irəli sürürlər ki, bu da bir sıra hallarda yol verilməz hesab edilməlidir. Çünki mütləq təhlükəsizliyə nail olmaq mümkün olmadığı halda, yəni riskin göstəricisi sıfırdan yuxarıdırsa, onda onun yol verilən, sosial və iqtisadi amillər nöqtəyi-nəzərdən icazə verilən mümkün məqbul risk həddi təyin edilməlidir.

C.Mahmudov tam düzgün olaraq qeyd edir ki, “təhlükəsizlik” məfhumu dedikdə müəyyən şəraitdə ətraf mühitdə yarana bilən halların, arzu olunmayan şəraitin, proseslərin və s. nəticəsində insana və ətraf mühitə göstərdiyi təsirin ayrıca və bütövlükdə aşağıdakı vəziyyətin meydana gəlməsi başa düşülür:

- 1) insan sağlamlığının orta statistika qiymətindən kənarlaşması;
- 2) ətraf mühitin vəziyyətinin kəmiyyətcə pisləşməsi.

Beləliklə, dünyada ekoloji təhlükəsizliklə bağlı müzakirə obyektinə olan iki nəzəri konsepsiya mövcuddur:

1. Dünyanın ekoloji sabitlik və təhlükəsiz inkişaf konsepsiyası: - ətraf mühiti çirkləndirən sahələri ixtisar etmək və təbii resurslardan daha rəşional istifadə etməklə istehsalın səmərəliliyini birinci plana çəkmək. Eyni zamanda xammal və təbii resursları daha dərindən emal etməklə son məhsulun çoxalmasına xüsusi diqqət etmək və buna nail olmağın mümkünlüyünü əsaslandırmaqdır.

2. Dünyanın biosfer konsepsiyası — ekoloji fəlakətin qarşısının alınmasının mərhələli həlli durur. I mərhələdə biosferin sabitliyi özünə qaytarılmalı, II mərhələdə isə sabitləşmə mexanizmi vasitəsi ilə canlı orqanizmlər üçün onun adət etdiyi şəraiti yaratmaq lazımdır. Vəzifə əvvəlcə çirklənmənin qarşısını almaq, onu sabitləşdirmək, sonra isə çirklənməni azaltmaqdan ibarətdir.

Biz birinci konsepsiyanın tərəfdarı olaraq tədqiqatın məhz bu sahədə aparılmasını vacib hesab edirik. Belə tədqiqatlar dövlətin ekologiya siyasətinin istiqamətlərinin formalaşdıraraq ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsinin həyat keçirilməsində mühüm

əhəmiyyətə malikdir. Nəzərə alsaq ki, insan fəaliyyətinin nəticəsi olan hərbi, iqtisadi, sosial təhlükələrin özləri də son nəticədə ekoloji təhlükələrin yaranmasına səbəb olur və biləvasitə bu və ya digər səviyyədə ekoloji mühitin pozulması ilə bilavasitə bağlı, onunla qarşılıqlı əlaqəlidir, onda ekoloji problemləri təyin və ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək, təbii ehtiyatlardan səmərəli, itkisiz və qənaətlə istifadə, onların gələcək nəsillərə saxlanması və milli təhlükəsizlik nöqtəyi nəzərindən mühafizəsi, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafının ekologiyaya müsbət və mənfi təsiri dövlətin əsas vəzifələrindən birinə çevrilmiş, dövlətin ekoloji siyasətinin əsas xəttini əks etdirir. Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün ətraf mühitin qorunması sahəsində dövlət fəaliyyətinin koordinasiyasının gücləndirilməsi yolu ilə milli, beynəlxalq və regional səviyyələrdə təbii ehtiyatların mühafizəsi, elmə əsaslanan inkişaf prinsiplərinin tətbiqi, indiki və gələcək nəsillərin maraqlarını təmin edən ölkənin iqtisadi və insan resurslarının istifadəsində davamlılığın təminatı həyata keçirilməlidir. Başqa sözlə, ümumi prinsiplərə aiddir: insanlar təbiətlə sağlam və əlverişli həyat ahəngdarlığında olmaq hüququna malikdir; indiki iqtisadi inkişaf gələcək nəsillərin həyatına ekoloji təhlükə yaratmamalıdır; cəmiyyətin davamlı iqtisadi və sosial inkişafı problemlərinin həllinə ətraf mühitin qorunması prinsiplərindən ayrılmadan baxılmalıdır; dövlətlər Yer kürəsindəki ekosistemin vahidliyinin və bütövlüyünün pozulmaması, qorunması və yenidən bərpası istiqamətində əməkdaşlıq etməlidir; ekoloji məsələlər bu işdə maraqlı vətəndaşlarla daha effektiv həll oluna bilər; dayanıqlı iqtisadi inkişaf ekoloji problemlərin dərin elmi məlumatlaşdırılmasını tələb edir; ətraf mühitin qorunması və iqtisadi inkişaf qarşılıqlı əlaqəlidir və bölünməzdir, iqtisadiyyatsız ekologiya - bu ümumi yoxsulluq, ekologiyasız iqtisadiyyat - ümumi özünü məhv etmək deməkdir.

Odur ki, dissertasiya işinin növbəti paragrafı dövlətin ekoloji siyasətinə və ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsi məsələlərinə həsr edilir.

1.2. Ekoloji təhlükəsizliyin metodoloji əsasları

Ekoloji problemləri, ekoloji təhlükəsizliyini təmin etmək, təbii ehtiyatları nühaflzə etmək və onlardan səmərəli istifadə etmək üçün dövlət lazımi tədbirləri həyata keçirməlidir. Belə ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin davamlı inkişaf ilə bağlı dövlət ilk növbədə həddən artıq texnogen yüklənmiş böhranlı və böhrana qədər vəziyyətlərin olmasını, ekoloji təhlükələri təyin etmək üçün ekoloji ekspertizada tətbiq olunan indikatorlardan istifadə edilir. Bu gün dünyada davamlı inkişafın indikatorlar sisteminin formalaşdırılmasına dair həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan iki metodiki yanaşma, yəni inteqral, aqreqatlaşdırılmış indikatorların tətbiqi və ya davamlı inkişafın bütün ayrı-ayrı aspektlərini əks etdirən indikatorlar sisteminin tətbiqi haqda yanaşma var. Əgər aqreqatlaşdırılmış indikatorlar əsasən üç qrup göstəriciləri: ekoloji-iqtisadi, ekoloji-sosial-iqtisadi və nəhayət, yalnız ekoloji göstəriciləri əks etdirirsə, ikinci yanaşma hamı tərəfindən daha çox qəbul edilən olmaqla daha geniş tədqiq edilən hesab olunur. Ümumən indikatorların işlənilib hazırlanması və davamlı inkişafın meyarlarının hesablanması ilə əsasən BMT, Dünya Bankı, Avropa Komissiyası, 1992-ci ildə BMT-nin Ətraf mühit və inkişaf problemləri üzrə Konferensiyasında qəbul olunmuş “XXI əsrin gündəlik məsələsi”nə uyğun olaraq Ətraf mühitin problemləri üzrə Elmi komitə və s. məşğul olur. Sonuncu sənədlə əlaqədar qeyd etməliyik ki, ekoloji indikatorlar kimi burada su resurslarının keyfiyyətinin saxlanması və onunla təminat, torpaq resurslarının rəasional istifadəsi, bioloji müxtəlifliyin qorunması, atmosferin müdafiəsi, bərk tullantıların və toksiki, kimyəvi maddələrin idarə edilməsi üzrə indikatorlar qrupu qəbul edilmişdir. Indikatorların qruplaşdırılmasının daha bir xüsusiyyətini qeyd etmək istərdik ki, BMT Davamlı inkişaf Komissiyası tərəfindən hazırlanmış 132 indikatorun 55-i ekoloji inkişaf və təhlükəsizliklə bağlı indikatorlardır və təcrübədə ölkələr üzrə onların hər birinin inteqral göstəriciləri tərtib edilmişdir. Eyni zamanda indikatorları məqsədyönlülyünə görə də qruplaşdırmaq olar. Bu təsiri xarakterizə edən indikatorlar

(Pressure indicators), vəziyyəti xarakterizə edən indikatorlar (State indicators) və reaksiyanı xarakterizə edən indikatorlar (Response indicators) kimi qruplaşdırılır. Əgər təsiri xarakterizə edən indikatorlar ekologiyaya müxtəlif sosial-iqtisadi amillərin təsirini və bu təsir altında onun dəyişməsinə əks etdirirsə, vəziyyəti xarakterizə edən indikatorlar ekologiyanın cari vəziyyətini əks etdirir və nəhayət, reaksiyanı xarakterizə edən indikatorlar isə ətraf mühitin müdafiəsi və bərpası üzrə tədbirləri əks etdirməklə cari vəziyyətin dəyişdirilməsi üçün reaksiya tədbirlərini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, insan fəaliyyəti ətraf mühitə təsir edir və təbii resursların kəmiyyəti və keyfiyyətində dəyişikliklər edir, cəmiyyət bu dəyişikliklərə təbiəti mühafizə, ümumi iqtisadi və struktur siyasəti vasitəsilə reaksiya göstərir. Bu ekoloji indikatorları aşağıdakı cədvəl 1.1.-dən görmək olar:

Bu üçlük indikatorlar (və ya PSR modeli indikatorları) ekoloji göstəricilər kimi təbiəti mühafizə fəaliyyətinin təhlilində, iqtisadiyyatın ekologiyaya inteqrasiyası prosesini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Ekoloji dayanıqlılıq indeksi (**ESI-Environmental Sustainability Index**) davamlı inkişafın inteqral göstəricisi olmaqla 2000-ci ildə milli iqtisadiyyatların ekoloji durumunu təyin etmək üçün istifadə olunmağa başladı. Əsasən ölkənin ətraf mühitinin həm cari, həm də uzun müddətli dövrə müdafiə edə bilməsini müəyyən edən ESI indeksi 5 bölmədə: 1) suyun,

Davamlı inkişaf üçün ekoloji indikatorların baza dəsti

<i>Bölmələr</i>	<i>Təsiri xarakterizə indikatorlar edən</i>	<i>Vəziyyəti xarakterizə edən indikatorlar</i>	<i>Reaksiyanı xarakterizə edən indikatorlar</i>
Su ehtiyatları			

Şirin su ehtiyatlarının və keyfiyyətinin müdafiəsi	1 .Hər il yeraltı və yerüstü suların istifadəsi, əlçatan həcmə əsasən %-lə 2.Adambaşına su istehlakı	3.Yeraltı suların ehtiyatı (m ³) 4.Şirin su mənbələrində nəcis Coli-formaların konsentrasiyası (hər 100 ml. ədədlə) 5.Su mənbələri üzrə oksigenin biokimyəvi və kimyəvi istifadə göstəriciləri	6. Çirkab sulann təmizlənməsi (təmizləmə tipləri üzrə və xidmət göstərilən bütün əhalinin %)
Okean,dəniz və sahil zonalarının müdafiəsi	7.Dəniz orqanizmlərinin ovlanması (t) 8.Sahil zonalarında əhalinin artımı (%) 9.Sahil zonalarına neftin atılaraq çıxması (t) 10..Sahil sularında azot və fosfor birləşmələrinin yığılımı (t)	11.Dəniz orqanizmlərinin ehtiyatlarının davamlı təkrar istehsalı təmin edəcək səviyyədən kənarlaşması, azalması (%) 12.Bu kənarlaşmanın real ehtiyatlara nisbəti 13.Dəniz yosunlarının inkişaf indeksi	14. Dənizlərə dair razılaşmalarda iştirak (hə/yox)
Torpaq ehtiyatları			
Torpaq resurslarının istifadəsi və planlaşdırılmasına inteqrallaşdırılmış yanaşma	15.İstifadə olunan torpaqlar (kv.km.)	16.Eroziyaya məruz qalmış torpaq sahələri (kv.km.)	17.Torpaq siyasətində islahatlar (hə/yox)

Zəif ekosistemlərin idarə edilməsi, səhralaşma və quraqlıqla mübarizə	18. Adamb aşına istiləndirmə üçün oduncaqdan istifadə (m ³) 19. Hər kv.km quraqlıq zonada ev heyvanlarının sayı 20. Quraql ıq zonada yoxsulluq səviyyəsindən aşağı həddə yaşayan əhali (%)	21.Səhralaşmaya məruz qalan torpaqlar (kv.km) 22.Quraqlığın tez- tez baş vermə halları	23.Ekosistemin bərpaasına xərclər
Kənd təsərrüfatının və yerli inkişafın davamlılığına kömək	24. K/t pestisidlərindən istifadə (t/kv.km.) 25. Gübrə lərdən istifadə (t/kv.km.) 26. Adamb aşına şumlanan torpaqların sayı (ha) 27.Suvarılan torpaqlar (%)	28.Şoranlaşma və bataqlıqlaşmaya məruz qalmış torpaqların sayı (kv.km)	29. K/t-nın saxlanması və bu sahədə tədqiqatlara xərclər 30. Bərpaolu nan torpaqların sahəsi (kv.km)
Bölmələr	Təsiri xarakterizə edən indikatorlar	Vəziyyəti xarakterizə edən indikatorlar	Reaksiyanı xarakterizə edən indikatorlar
Digər təbii ehtiyatlar			
Meşəsizləşdirmə və mübarizə	31.Meşəsizləşmə tempo (ilə kv.kv) 32.Taxta şalbanın illik istehsalı (m ³)	33.Oduncaq ehtiyatı (kub m.) 34.Meşə sahəsi (kv.km) 35.Oduncaq istehlakı, enerji istehlakına nisbətən %-lə	36. Meşələrin bərpa tempo (ilə kv.km.) 37. Müdafiə olunan meşələrin xüsusi çəkisi

Bioloji müxtəlifliyin saxlanması		38. Kökü kəsilmiş və kəsilmək üzrə olan növlərin sayı	39. Qoruq ərazilərinin sahələri, ümumi əraziyə nisbətən %-lə
Atmosfer havası			
Atmosferin müdafiəsi	40. CO2 tullantıları (t) 41. Kükürd oksid və azot tullantıları (t)	43.Şəhər havasında ozon, azot oksid, CO, SO2 konsentrasiyasının və hissələrinin olması	44 .Atmosferin çirklənməsinin azalmasına xərclər 45.CO2, kukurd oksid və azot
Tullantılar			
Tullantıların idarə edilməsi	46. İstehsal və bələdiyyə tullantılarının həcmi (ilə t.) 47. Təhlükəli tullantıların həcmi (t) 48. Təhlükəli tullantıların idxal və ixracı (t)	49. Adambaşına tullantıların həcmi (t) 50. Təhlükəli tullantılarla çirklənmiş torpaq sahələri (kv.km)	51. Tullantıların yığılmasına və emalına çəkilən xərclər 52. Utilə edilən tullantıların xüsusi çəkisi, % 53. Bələdiyyə tullantılarının utilə edilməsi (adambaşına t) 54. ÜDM vahidinə düşən

torpağın, havanın və ekosistemin - yəni ətraf mühitin xüsusiyyətinə əsasən; 2) ətraf mühitə təsirin və çirklənmənin səviyyəsinə əsasən; 3) ətraf mühitin çirklənməsindən cəmiyyətin itkiləri (xəstəliklər və s.); 4) ekoloji problemlərin həllinin sosial və institutsional imkanları; 5) qlobal ekoloji problemləri həll etmə iqtidarının olmasına əsasən əks olunur. Aparılan təhlillər nəticəsində dünyada Finlandiya, İslandiya, İsveç, Norveç və İsveçrənin iqtisadiyyatlarının ekoloji baxımdan dayanıqlı olması qənaətinə gəlinmişdir. Ekoloji qanunvericilik və siyasət üzrə Yel Universitetinin Mərkəzi (ABŞ) tərəfindən təklif edilən davamlı inkişafın bu inteqral göstəricisi (yəni ESI indeksi) 76 indikatoru özündə birləşdirsə də əsasən 22 indikator əsasında müəyyən olunur. Həmin indikatorların hər biri isə 2-3 dəyişən əsasında təyin edilir, işin çətinliyi isə bu dəyişənlərinin sayının çox olması (ümumilikdə 67 dəyişən) ilə bağlı ola bilər. Bu da müxtəlif milli ekoloji siyasətin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasından irəli gəlir. Amma

ekoloji siyasətin səmərəliliyinin təhlili üçün 2002-ci ildə daha bir indeks - ekoloji idarəetmə indeksi (EPI) istifadə olunmağa başladı ki, bu da 4 istiqamət üzrə verilənlərin kompleks təhlilinə əsaslanır: 1) atmosferin keyfiyyətinin təmini; 2) su resurslarının keyfiyyətinin təmini; 3) parnik effektinin (tullantıların) neytrallaşdırılması və ya aradan qaldırılması; 4) torpağın müdafiəsi.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalardan belə qənaətə gəldi ki, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün ekoloji təhlükəsizliyi daha çox təcəssüm etdirən indikatorlardan istifadə etmək düzgündür. Fikrimizcə aşağıdakı istiqamətdə indikatorlardan istifadə etməlidir:

- atmosferə və suya atılan, torpağa basdırılan zərərli maddələrin ümumi həcmi, onların tənzimlənməsi dərəcəsi, bu göstəricinin dəyişməsi tendensiyası və s.

- iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində təsərrüfat fəaliyyətindən yaranan zərərli və toksik tullantıların ümumi həcmi;

- istehsal tullantılarının həcmi;

- çirkli suların axıdılma həcmi;

- ölkənin müxtəlif ərazilərində təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaranan müxtəlif növlü və tərkibli tullantıların yaranma, saxlanma sıxlığı və həcmi;

- ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xərclər;

- təbii ehtiyatların istismarı, istifadəsi həcmi və s.

Verilən göstəricilərin tərkibi müəyyən mənada ölkə iqtisadiyyatının gündəlik fəaliyyət göstərmə rejimində ətraf mühitə edilən texnogen təsiri əks etdirə bilər.

Amma bu gün iqtisadiyyatda və onun ayrı-ayrı sahələrində mövcud olan və ya gözlənilən böhranlar da texnoloji fəlakətlərin yaranmasına, onların qarşısı alınmaz nəticələrinin artmasına səbəb ola bildiyindən bu indikator göstəricilərin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Belə texnoloji qəzalar nəticəsində yaranan partlayışlar, yanğınlar, əsas konstruksiyaaların dağılması və uçması nəticəsində təkcə

ətraf mühitə deyil, həm də insanların həyatı üçün təhlükələr, küllü maliyyə ziyanları və s. yaradır. Əlbəttə, belə hallara fəvqəladə hallar kimi yanaşılmasına baxmayaraq, onların nəticələrinin ekoloji təhlükəsizlik nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Çünki belə fəvqalada hallar nəticəsində, məsələn texnoloji qurğuların aşması, çənlərin partlaması, dağılması zamanı elə bir təsərrüfat maddələri yarana bilər ki, onlar əvvəl mövcud olmamış olsun və təbiətə, insanların həyatına təsiri öyrənilməsin. Bu gün belə ekoloji təhlükəli xalq təsərrüfatı obyektlərinə bütün növ elektrik stansiyaları, nüvə-yanacaq tsikllı istehsalatlar, nüvə silahlarının istehsalı, kimya, neft-kimya, neft emalı zavodları, metallurgiya, biotexniki müəssisələr, onların məhsul və xammalının saxlanma anbarları, istehsal tullantılarını, qalıqları saxlanan yerlər, hərbi və xüsusi obyektlər və s. aiddir. Ekoloji təhlükə yarada bilən bu cür obyektlərin ölkə ərazisi üzrə yerləşməsi, onların sayının, yaxınlığının və bir-birinin yanında yerləşməsinin nə dərəcədə mümkünlüyü araşdırılmalı və fikrimizcə, bu sahədə də indikator-göstəricilərin işlənilib hazırlanması vacibdir.

Təbiətin mühafizəsi işlərinin effektivliyini artırmağa, ancaq həmin sferada elmi idarəetmə sistemlərini tətbiq etməklə nail olmaq olar. Bu sistem əsasən iki sahənin, təbii sərvətlərdən istifadə və onların emalının idarəetməsilə məşğul olur. Məhsulun işlənməsi və hazırlanması zamanı tətbiq edilən texnoloji prosesin ekoloji və gigiyena faktorları dövlət standartları əsasında müəyyən edilir. Bu zaman: ilkin və təkrar emal məhsullarının və hətta tullantıların ətraf mühiti çirkləndirə biləcək xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Dövlət standartları, həmçinin ətraf mühitin mühafizəsi üçün səmərəli vasitələri də müəyyən edir. Zərərli maddələrin havada, suda və s. konsentrasiyasının düzgün qiymətləndirilməsi əsas şərtlərdən biridir. Bu baxımdan dövlət səviyyəsində işlənilib hazırlanmış normativlər mövcuddur ki, onlar minimum və maksimum kimi götürülməklə ekoloji tənzimləmə zamanı standart rolunu oynaya bilər. Dövlət standartlarının tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün yaşayış məntəqələrində havadan,

sudan, torpaqdan nümunə götürmək və ona nəzarət etməkdən ötrü lazım olan xüsusi cihazlar var və onların istifadəsi məsləhət görülür.

Hazırkı dövrdə mövcud vəziyyətdən çıxış yolu, köhnə müəssisələrin rekonstruksiya olunması yolu ilə həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan müasir tələblərə cavab verən müəssisələrin yaradılmasından ibarətdir. Baş vermə hallarına və nəticələrinin miqyasına görə ümumən fəvqəladə halların yaranması riski daha çox kimya və neft-kimya sənayesində; energetika, nüvə obyektlərində, neft emalı və nəqliyyat sahələrində və s. daha çoxdur. Ona görə ekoloji təhlükəsizliyin ərazi təminini fəvqəladə halların yaranması riski amilinə görə ərazidə sənaye istehsalının struktur xüsusiyyətlərinin təhlili əsasında aparmaq lazım gəlir. Əsasən də ekoloji cəhətdən potensial təhlükəli belə müəssisələrin ərazilərdə sayma məhdudiyyətlər qoyulmalıdır. Təəssüflər olsun ki, müasir istehsal fəaliyyəti və tullantıların istifadə edilməsi onların konkret ərazilərdə daim yığılmasına gətirib çıxarır. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu zərərli maddələrin bəziləri hərəkətlidir və onlar bir ərazidən digərlərinə müəyyən yollarla “miqrasiya” edə bilər və nəticədə daha geniş ərazilər ekoloji təhlükələrə məruz qala bilər.

Respublikamız inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturuna malikdir. Ekoloji baxımdan dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin həyata keçirilməsi səviyyəsi isə hələ aşağıdır. Avtomobil nəqliyyatından atılan zərərli qazların miqdarının alınması xüsusi narahatlıq doğurur. Köhnə, istismar müddəti çoxdan başa çatmış, ucuz qiymətə xarici dövlətlərdən alınıb gətirilmiş texniki cəhətcə yararsız nəqliyyat vasitələrinin istismarı nəticəsində şəhərlərin havasına küllü miqdarda normadan artıq zərərli qazlar buraxılır. Hal-hazırda ölkəmizdəki avtomobillərdən atılan tullantılarının zəhərlik hədlərinin maksimumunu müəyyənləşdirən ekoloji təhlükəsizlik standartları tətbiq edilməlidir. Bu günədək ölkədə keçmiş SSRİ-nin standartları qüvvədə qalır ki, bu standartlar da müasir beynəlxalq tələblərə cavab vermir. Digər tərəfdən müasir vəziyyətə uyğun olaraq avtomobillərin ekoloji göstəricilərinə nəzarət tələb olunan səviyyədə deyil.

Yuxanda qeyd edilən atmosferə, suya atılan, torpağa basdırılan zərərli maddələrin ümumi həcmi, onların tənzimlənməsi dərəcəsi, bu göstəricinin dəyişməsi tendensiyası və s. göstəricilər üzrə təhlil apararkən onu da nəzərə almaq lazımdır ki, faktiki olaraq bu göstəricilər real şəraitdə daha yüksəkdir. Çünki müəyyən qəzalar zamanı yaranan ekoloji fəsadlar və zərərli tullantılar bir çox hallarda hesablamalarda öz əksini tapmır və statistik göstəricilərdə məhz sırf qəzalar nəticəsində yaranan belə fəsadlar ayrılıqda göstərilir. Bu da onların ekoloji təhlükə ehtimalını proqnozlaşdırmağa və onların təsirini təhlil etməkdə çətinliklər yaradır.

Beləliklə, araşdırmalardan aydın olur ki, ekoloji təhlükəsizliyin vahid göstəricilər sistemi demək olar ki, yoxdur və yaxud hələ tam formalaşdırılmamışdır.

Odur ki, müxtəlif tədqiqatçı alimlər müasir dünyada ekoloji təhlükəsizliyi səciyyələndirən və yaxud təhlükəsizliyin ölçü vahidi kimi insan və ətraf mühitin vəziyyətini (keyfiyyətə) xarakterizə edən göstəricilərdən istifadə edilməsini məsləhət görürlər. Bu göstəricilər isə insan səhhətini və ətraf mühitin qorunmasını maksimum təmin edən şəraitin yaradılması deməkdir. İnsan sağlamlığı dedikdə isə onun yaşama ömrünün həddi hesab edilir. Daha doğrusu, insan sağlamlığının əsas göstəricilərindən biri onun orta yaşama həddi hesab edilir. Digərləri ilə yanaşı ölkə əhalisinin orta yaşama müddətini qiymətləndirən indikatoru da təklif edilir. Araşdırmalardan məlum olur ki, müxtəlif ölkələrdə insanların yaşama ömür müddəti, səhiyyənin və bütövlükdə sosial - iqtisadi inkişafdan asılı olaraq fərqlənir. Tədqiqatçı alimlərin fikirlərinə görə ümumiyyətlə, təhlükəsizlik problemi əhalinin sağlamlığının qorunması, ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasını tələb edir.

Bu isə zənnimizcə ekoloji təhlükələrin gələcəkdə əvvəlcədən qarşısının alınması üçün təhlükələrin kəmiyyətə düzgün qiymətləndirilməsi üçün müəyyən göstəricilərin olmasını tələb edir. Bizə belə gəlir ki, belə kəmiyyət göstəricilərindən biri ekosistemin vəziyyətinin, onun sərhəddinin davamlılığına yaxınlaşdırılması ola bilər. Bunun üçün

təbii ekoloji təsnifatdan istifadə etmək lazımdır. Bununla yanaşı təbiətin qiymətləndirilməsində təbii ekoloji təsnifatdan başqa təbii - sosial şkala adlandırılan obyektiv göstəricilərdən də istifadə etmək lazımdır. Təhlil göstərir ki, bütün tarixi inkişaf mərhələlərində cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı münasibətləri ziddiyyətli xarakter daşımışdır. Belə ki, ölkələrdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq insanlar öz tələbatlarını ödəmək məqsədilə təbiətə təsir göstərməyə başlamışlar. Lakin insanlar təbiətə təsir göstərdikcə, daha çox ondan asılı vəziyyətə düşmüş olurlar. Həmin asılılıq sənaye istehsalı ilə əlaqədar olaraq daha da çoxalır. Odur ki, sözün əsl mənasında cəmiyyətlə təbiət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin dövlət və insanlar tərəfindən tənzimlənməsi ümumbəşəri mühüm ekoloji problemlər sırasındadır. Bu baxımdan ətraf mühitin mühafizəsinin təbii resurslardan istifadənin vəziyyətinin daim arası kəsilmədən təhlil edilməsi ekoloji problemlərin müəyyən edilməsi belə tənzimləmə tədbirlərinin təyininə əhəmiyyətli və ən vacib şərtidir.

1.3 Ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsində xarici ölkələrin təcrübəsi və milli qanunvericiliyin formalaşmasının əsas inkişaf istiqamətləri

Araşdırmalar və tədqiqat göstərir ki, müasir ekoloji siyasət dövlətin iqtisadi siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsi olmaqla belə, cəmiyyətlə - təbiət arasında baş verən qarşılıqlı və ayrılmaz tarixi qanunauyğunluqlar əsasında formalaşır və getdikcə daha da təkmilləşir. Belə ki, ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi üçün hər bir dövlətin normativ-hüquqi bazası, özünəməxsus tarixi mədəniyyəti, adət - ənənələri var ki, onlar da ekologiaya təsir edərək bu siyasətə fərqli yanaşma tələb edir. Lakin bunlarla yanaşı dövlətlərin iqtisadi inkişafından, təbii iqlim şəraitindən asılı olaraq dəqiq ekoloji siyasət formalaşmış olur. Belə ki, əgər sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə ətraf mühitin

çirklənməsi, bütün təsərrüfat fəaliyyətinin ekolojiləşməsi ilə əlaqədardırsa, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təbiəti qorumaq, flora və faunanın müxtəlifliyinin saxlanması, təbiətin degradasiyasının qarşısının alınması problemlərinə daha çox fikir verilir.

Ona görə də bütün unifikasiya və təsnifatlaşdırma cəhdlərinə baxmayaraq yanaşmalarda fərqlər daha çoxdur. Əlbəttə, bütün dünya ölkələrinin bu sahədə təcrübəsini təhlil etməyə ehtiyac yoxdur. Lakin bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ekoloji tənzimləmənin Amerika modeli “Ətraf mühit sahəsində milli siyasət” qanununa əsaslanır ki, onun da əsasını təsərrüfat layihələrinin ekoloji ekspertizası təşkil edir. Lakin Amerika modelinin əsas xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu ümumidən xüsusiyyətdir doğru yönəldilən bir yanaşma üzərində qurulmuşdur. Yəni, bütün təsərrüfat, sənaye obyektlərinin ekoloji təsirinin öyrənilməsi ilə yanaşı ayrı-ayrı təbiət abidələrinin saxlanma keyfiyyətinə də diqqət yetirilir. Ona görə də bütün təbii obyektlər və resurslar dövlət tənzimlənməsinə məruz qalır və indiyə qədər bu sahədə 100-dən artıq qanun, qanunaltı aktlar qəbul edilmişdir. Önemli olan odur ki, ABŞ-da ekologiyanın bir sıra problemlərinə iqtisadi problemlər kimi baxırlar. Ona görə də onların həllində çox zaman elmi təhlildən istifadə olunur. Nəticədə təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizliklə bağlı bütün məsələlər təbiətdən istifadənin səmərəliliyi problemi ətrafında həll edilir. Təbiətdən istifadənin üstünlükləri isə təbii sərvətlərin ədalətli bölgüsünə əsaslanır. 1970-ci ildə rəhbəri birbaşa ölkə prezidentinə tabe olan Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə agentlik (EPA) yaradılır ki, bu təsnifat da indiyə qədər mövcud və yeni qəbul olan su və havanın çirklənməsi ilə mübarizə, radiasiya və bərk tullantıların emalı, səsle mübarizə və toksik maddələrə nəzarət və buna oxşar layihə və proqramların həyata keçirilməsinə nəzarət edir. EPA-nın əsas fəaliyyəti “tənzimləyici” kimi qəbul edilərək ətraf mühitdən istifadə üzrə standart və normativlərin tərtibi və yerinə yetirilməsinə nəzarət üzərində qurulur.

Təbiətdən istifadə və müdafiənin kompleks xarakterli olması bir sıra digər

orqanların da fəaliyyətində nəzərə alınır və hakimiyyət idarələri aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirlər: inzibati, büdcə idarəsi milli və sahə ekoloji proqramların maliyyələşdirilməsi, Daxili işlər Nazirliyi təbiətin konservativ müdafiəsini, okean və atmosferin öyrənilməsi üzrə Milli idarəetmə meteoxidmət və geodez tədqiqatlar aparılmasını, Nəqliyyat Nazirliyi sahilyanı torpaqların degradasiyasını əvvəlcədən görmə, pesdisidlərdən istifadənin tənzimlənməsini və s. həyata keçirirlər. Eyni zamanda bu idarə və nazirliklərin fəaliyyətini koordinasiya edən ali orqan kimi Ətraf mühitin keyfiyyəti üzrə Prezident şurası fəaliyyət göstərir. Şuranın tərkibinə 60-a yaxın yüksək ixtisaslı kimyaçı, fizik, hüquqşünas, iqtisadçılar daxildir. Amerika konqresində 20-dən artıq komitə ekoloji tənzimləmə ilə əlaqədar təhlil aparır, rəy və təkliflər hazırlayır.

Amerika modelindən fərqli olaraq Böyük Britaniyanın ekoloji siyasəti əsasən "çirklənmənin qarşısının alınması" kimi yanaşma üzərində qurulmuş və əsasını 1974-cü ildə qəbul edilmiş "Ətraf mühitin çirklənməsinə nəzarət haqqında" qanun qoymuşdur. Bu qanun dörd bölmədən ibarət olmaqla çirklənmənin tənzimlənməsinin aşağıdakı aspektlərini əks etdirir:

- 1) sənaye, təsərrüfat və kommunal məişət tullantılarının insanlar üçün xüsusi təhlükə yaradan, prinsip etibarlı ilə tam yeni yığılma və emalı tətbiq edilməsi;
- 2) suların çirklənməsinə nəzarət üzrə səlahiyyətlərə yenidən baxmaq və tənzimlənməmiş axıntılara görə verginin yığılması;
- 3) "Səs" yaratma mənbələrinə nəzarətin təkmilləşdirilməsi;
- 4) Havanın çirklənməsinin tənzimlənməsinin yeni aspektlərinin, xüsusilə dövlət tərəfindən nəqliyyat yanacağıının kimyəvi tərkibinə nəzarətin tətbiqi.

Qeyd etmək lazımdır ki,. Böyük Britaniya adam başına düşən qoruq ərazilərinin sahəsinə görə Avropada birinci yeri tutur. ABŞ ekoloq-tədqiqatçılarından fərqli olaraq, Böyük Britaniyada ekoloji siyasəti təkcə ekoloji ekspertiza üzərində istinad etmədən bu prosesin davam etdirilməsini həyata keçirirlər. Yəni onlar hər hansı bir iqtisadi fəaliyyətin

həyata keçirilməsinə qədər ətraf mühitin vəziyyətini təyin etməklə qane olmayıb, gələcəkdə də ekoloji vəziyyətin təhlilini həyata keçirib nəzarəti təşkil edirlər, ilkin ekspertiza variantı daha sonralar bir çox qiymətləndirmələrlə davam etdirilməklə antropogen təsirin tənzimlənməsi mütəmadi həyata keçirilir. Beləliklə, təsərrüfatçılar, ekoloqlar və dövlət, yerli nəzarət orqanları arasında razılaşdırılmış əməkdaşlıq nəticəsində ekoloji tənzimləməni reallaşdırırlar.

Avropa ölkələrinin qanunlarında ətraf mühitin mühafizəsi bu ölkələrin sosial-iqtisadi siyasətlərinin bir hissəsi kimi araşdırılır. Lakin, ayrı-ayrı təbii obyektlərin mühafizəsi üzrə prioritetlər müxtəlif olaraq qalır. Əgər Almaniya, İsveçrə və digərlərində bu landşaftın lazımi vəziyyətinin formalaşması və yalnız bundan sonra onun istifadəsi, torpaq, meşə, su və digərlərinin mühafizəsidirsə, Rumıniya, Bolqarıstan, Macarıstanda ilk növbədə su, hava və digər təbii resursların qorunmasına üstünlük verilir. Almaniyada son dövrlərdə (son 20 ildə) təbiəti mühafizə üzrə qanunun pozulmasına görə məsuliyyət norması, Rumıniyada bir sıra ekoloji qanun pozuntularına görə inzibati və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə təyin edilib. Polşada ətraf mühitin mühafizəsi üzrə qanunda mühafizə və çirkləndirmə ilə əlaqədar dəqiq funksiya və səlahiyyətlər müəyyənləşdirilib, təbiətdən istifadədə məhdudiyyətlər göstərilir, təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunan avadanlıqlara tələblər qeyd olunmur. Qanuna əlavədə isə çirkləndirici maddələrin siyahısı və konsentrasiyası göstərilir ki, bunlara əsasən müəssisələr ekoloji cərimələr ödəyirlər.

Fransada ekoloji problemlərin həlli qanunvericilikdə üç istiqamət üzrə aparılır:

- ətraf mühitin bütün növ çirklənməsi ilə mübarizə;
- təbii resursların istehlakının azaldılması (ekoloji cəhətdən qeyri- rəşional hesab edilən xammalın istehlakı);
- bütün əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması.

Beləliklə, yuxarıda sadalananları nəzərə alaraq qənaətə gəlmək olar ki, Fransada

ekoloji problemlər müəyyən "çərçivəyə" salınır.

Yaponiyada ətraf mühitin ayrılmaz hissəsi kimi flora, fauna və insanın optimal "ekoloji" yaşamını təmin edən ekoloji sistemlər hesab edilir. Göründüyü kimi bu ölkədə ətraf mühitə daha geniş bir yanaşma mövcuddur. Burada əsasən müasir ekoloji imperativləri nəzərə alan sosial-iqtisadi inkişafın regional planları tətbiq edilir. Bu plan və ekoloji standartlar sənaye firmaları ilə yerli orqanlar arasında danışıqlar əsasında işlənib hazırlanır. Eyni zamanda bu gün əhəlinin sağlamlığına xüsusi diqqət yetirən bu ölkədə təbiət obyektlərinin bəzilərinə, məsələn, suya ən kəskin sanitar-gigiyenik standartlar işlənib hazırlanıb. Yaponiya ekoloji siyasətinin fərqli cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, zərərçəkənlər istənilən çirkləndirici firmaya müraciət edərək ondan dəymiş zərərin ödənilməsini tələb edə bilər, kifayət edər ki, şikayətçi bu ərizədə uzun müddət yaşadığını və dəymiş ziyanı göstərsin. Ona görə də təbiəti qoruma tədbirlərinin maliyyələşməsində Yaponiyada daha çox özəl firmalar iştirak edir. Ümumdövlət ekoloji tədbirlərin maliyyələşdirilməsində özəl sektorun payı yarıya qədər, bəzən də ondan da artıq olur.

İsveçrənin ekoloji siyasəti ekoloji təmiz, kiçik və tullantısız istehsal-texnoloji proses və avadanlıqların tətbiqinə üstünlük verməklə təkcə çirklənmənin qarşısının alınması ilə yanaşı təbiətin qorunmasına diqqət yetirir. Bəzən istehsal çirklənmələrinin qarşısı alınmaz olduqda onda bu istehsalı ölkənin elə rayonlarında yerləşdirməyə çalışırlar ki, ətraf mühitə dəyən zərərin təsiri minimal, xərc və kapital qoyuluşu isə səmərəli olsun.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq bir sıra xarici dövlətlərdə ətraf mühitin mühafizəsinə və ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsinə dair tətbiq edilən əsas üsullara diqqət yetirmək lazımdır.

*Xarici dövlətlərdə ətraf mühitin qorunmasına görə tətbiq edilən əsas
metod və mexanizmlər*

Ölkələr	Çirklənməyə görə ödəmə				Çirkləndirici maddələrin yığılmasına və saxlan-masına	Məsulun qiymətində ekoloji	İnibati tədbirlər	Differensial mənfəət	Subdidiyalar	Bazar alətləri		
	Atm. havası	Su	Tullantı	Səs						Hüquqların	Xammal bazarına	Ekoloji sığorta
Kanada					*				*			
Finlandiya					*				*		*	
Fransa	*				*				*			*
Almaniya					*			*	*			
İtaliya					*							*
Yaponiya	*				*				*			*
İsveç					*			*	*			*
Böyük Britaniya					*			*				*
ABŞ					*				*	*		*

Bu gün sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf edən Azərbaycanda bu ölkələrin ekoloji siyasət sahəsində təcrübələrindən istifadə etməyə gəldikdə qeyd etməliyik ki, fikrimizcə

məhz ABŞ-ın təcrübəsinə əsasən bütün iqtisadi fəaliyyətin ekoloji aprobasiyasının, İngiltərə modelinə əsasən ətraf mühitin və iqtisadi fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin mütəmadi monitorinqinin və vaxtaşırı ekoloji qiymətləndirmənin aparılmasının tətbiqi respublikamızda davamlı iqtisadi inkişafə əlaqədar bir sıra ekoloji təklükəsizlik məsələlərinin həllində müsbət nəticə verə bilər. Qeyd edək ki, uzun müddətli ekoloji maraqların səmərəli reallaşması yalnız ekoloji xərclərin özünü doğrultması ilə əlaqələndirilə bilməz. Ona görə də bazar mexanizmləri ilə yanaşı yeni "sağlam rəqabətin aktivləşdirilməsi ilə yanaşı yerli və bələdiyyə orqanlarının məsuliyyətinin də artırılması vacibdir. Hər regionun ekoloji vəziyyətinin müxtəlif olmasını nəzərə alaraq antropogen təsirə məruz qalmayan torpaq, su resurslarının ilkin qiymətləndirilməsinin dövlət büdcəsi hesabına aparılması gələcəkdə bu ərazilərdə ekosistemin saxlanılmasına şərait yarada bilər. Ümumiyyətlə, bir sıra inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübələrinə nəzər saldıqda, aydın olur ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bu ölkələrdə ətraf mühitin mühafizəsinə, xüsusilə də təbi resurslardan istifadəyə (torpaqdan, sudan, havadan və s.) sistemli, ardıcıl, hər tərəfli düzgün münasibət bəsləməklə bərabər, dövlət müxtəlif metodlardan (inzibati və iqtisadi) istifadə etməklə, təsirli tədbirlər həyata keçirir. Bu baxımdan bir sıra inkişaf etmiş xarici ölkələrin tədqiq etmiş olduqları ekoloji vergiqoyma sistemi xüsusi maraq doğurur. Bunu aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar.

Xarici ölkələrin ekoloji vergiqoyma sistemi

<i>Tədbir, ölkə</i>	<i>İzahı, nəticə</i>
----------------------------	-----------------------------

Toksiki tullantılara vergiqoyma, Almaniya	Toksiki tullantıların 3 il ərzində 15 % azalması
Suyun çirklənməsinə görə vergiqoyma, Niderlandlar	Regionlar tərəfindən nəzarət edilən sulara ağır metal sənaye tullantılarının 72-80% azalması
Kükürd oksid tullantılarına vergiqoyma, İsveç	tullantıların 7 il ərzində 15-20 % azalması
Ozon qatını dağıdan maddələrə vergiqoyma, ABŞ	Onların istehsalının məcburi azaldılması və tədricən dayandırılması
Karbon 4 oksid tullantılarına vergiqoyma, Norveç	tullantıların 3-4 % azalması

Artıq bir çox ölkələrdə uzun müddətdir ki, tətbiq edilən ekoloji vergi son nəticədə məhsulun bahalaşmasına təsir etsə də ekoloji təhlükəsiz məhsulun istehsalına xidmət edə bilər. Ona görə də respublikamızda bu vergilərin differensial (proqressiv şkala üzrə) tətbiq edilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

II FƏSİL. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq müqavilələr: formalaşması və inkişaf tendensiyaları

2.1 Ekoloji təhlükəsizlik problemi sahəsində beynəlxalq müqavilələr

Onu da qeyd etməliyik ki, ümumiyyətlə son vaxtlarda dünya ölkələrində lokal, regional ekoloji problemlərin təhlükəsizliyinin tənzimlənməsinə dair həyata keçirilən tədqiqatlar bu sahədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin təkmilləşdirilməsi baxımından kifayət etmir. Məlum olduğu kimi cəmiyyətdə baş verən ekoloji dəyişikliklərin tənzimlənməsi birinci növbədə işlək hüquqi qanunlar əsasında həyata keçirilməlidir. Hər bir ölkədə qanunvericiliyin əsasını ölkələrin konstitusiyası təşkil edir. Odur ki, dünya ölkələrinin konstitusiyası BMT tərəfindən hələ 1948-ci ildə qəbul edilmiş “insan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi” insan hüquqlarına dair beynəlxalq sənədlərin məramlarını özündə əks etdirmiş olur. Qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin 1976-cı ildə insanın vətəndaşlıq və siyasi hüquqlarına dair qəbul etiyi paktın mərkəzi həlqəsini hər bir insanın inkişafı, ətraf mühitin sağlam və ekoloji cəhətdən tənzimlənmiş şəraiti, sülh və əmin-amanlıq şəraitində fəaliyyətdə olmaq və cəmiyyətin ümumi irsinə aid edilən hüquqlar tutur və bu hüquqlar əsasında insanların ekoloji hüquqları təbii mühitin mühafizəsi, təbii ehtiyatlardan daha səmərəli və düzgün istifadə üzrə mövcud qanunvericilik daha da təkmilləşdirilir. Qlobal ekoloji proseslərin sistemli qarşılıqlı əlaqəli olmasından bu gün heç bir dövlət təhlükələrdən özünü nüdəfiə olunmuş hesab edə bilməz. Bu səbəbdən “müasir ekoloji vəziyyətin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, böhran nöqtələri həm problem cəhətdən, həm də məkan cəhətcə artır. Ölkələr arasında “ekoloji təhlükəsizlik səviyyəsində” mövcud olan fərqlərə gəldikdə isə onlar aşağıdakılardan ibarətdir: sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr ətraf mühitin çirklənməsində daha çox iştirak edir, lakin bərpa olunan təbii resursların tükənməsi və degradasiya problemi bu ölkələrdə nadir hallarda müşahidə olunur. Çünki, onların ərazilərinin əksəriyyət hissəsi sənaye cəhətdən mənimsənilmişdir, inkişaf edən ölkələrdə

isə daha çox meşə, torpaq və su ehtiyatlarının tükənməsi və degradasiyası problemi kəskin şəkildə ortaya çıxır ki, bu problemin həll edilməsi də onların öz gücləri hesabına mümkün olmur. Çünki məhz bu ehtiyatların intensiv istismarı bu ölkələrdə ərzaq və enerji tələbatının ödənilməsinə istifadə olunur. 1992-ci ildə ətraf mühitin müdafiəsi və inkişafı üzrə BMT-nin konferensiyası tərəfindən tərtib olunmuş “Ətraf mühitin müdafiəsi sahəsində beynəlxalq müqavilə və digər sazişlərin registr”-nə əsasən hal-hazırda 120-dən artıq universal və regional sazişlər, bir neçə min ikitərəfli saziş və müqavilələr tərtib olunub. Lakin bu heç də o demək deyil ki, müasir beynəlxalq hüquq özünün bu sahədə tənzimləyici funksiyasını tam yüksək səviyyədə yerinə yetirir. Məhz bu sahədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi ən çətin problemlərdən biridir və bu ilk növbədə inkişaf edən ölkələrin öz elmi-texniki və ümumi iqtisadi səviyyəsinin artırılması meyilliliyinə məhdudiyyətlər qoyulur ki, bu da ekoloji imperativ kimi izah edilir. Bu problem həm də ekoloji təhlükəsizliyin hamı tərəfindən qəbul olunmasına baxmayaraq onun idarə edilməsində çətinliklərin, bəzi hallarda isə tamamilə idarə edilməyən olması ilə də mürəkkəbləşir. Həmçinin bir çox ölkələr öz suverenlik prinsiplərini əsas tutaraq ekoloji müdafiə sahəsində lazımi tədbirləri həyata keçirmirlər.

Ətraf mühit üzrə dövlətlərarası münasibətlərin, eləcə də təbiətdən rəşional istifadə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində də tətbiq ediləcək məsuliyyət institutunun nəzəri əsaslarının hazırlanması zərurətini yaratmış və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq qeyd etdiyimiz kimi, BMT BM-nin müvafiq Qətnaməsi ilə təsdiqlənmişdir. Müvafiq qətnamə yalnız dövlətlərin fəaliyyəti və fəaliyyətsizliyi ilə bağlı yaranmış məsuliyyəti tənzimləyir (m.2). Burada dövlət adından çıxış edən şəxslərin beynəlxalq hüquq üzrə fərdi məsuliyyəti də nəzərdə tutulmur. Hərgah dövlətin şəxsin qanunazidd fəaliyyətinin qarşısını ala bilməsinə görə məsuliyyəti istisna edilmir.

Qeyd etdiyimiz maddələr yalnız dövlətlərin beynəlxalq hüquqazidd fəaliyyət və fəaliyyətsizliyi ilə bağlı məsələləri tənzim etdiyindən burada hüquqa uyğun fəaliyyətdən (riskdən) dəymiş ziyanı görə məsuliyyət nəzərdə tutulmur. Beynəlxalq Hüquq Komissiyası bu problemlə bağlı öz mövqeyini açıqlayarkən bildirmişdir ki, hüquq pozuntusu fərqli hüquqi əsasla malik olduğu kimi, riskə görə məsuliyyət də fərqli xarakterə malikdir (21, s.80). Təsadüfi deyil ki, beynəlxalq hüquqla qadağan edilməyən fəaliyyətin zərərli nəticəsinə görə məsuliyyət mövzusu üzrə Komissiya işini davam etdirməkdədir.

“Maddələrin ümumi xarakter kəsb etməsi” (15, s. 128) müəyyən vaxtlarda, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən onun tənqid edilməsinə səbəb olsa da, bütövlükdə bu özündə ekoloji sferada da beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti əhatə edən beynəlxalq məsuliyyət hüququnun bərqərar olmasına gətirib çıxarmışdır. Beynəlxalq məsuliyyət hüququnun məcəllələşdirilməsi nə qədər problemli olsa da (23, s. 386) qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı.

Beynəlxalq hüquqi məsuliyyət üçün zərərin olması həlledici meyar kimi çıxış edir. Ekoloji mütənasibliyin pozulmasına görə beynəlxalq məsuliyyətin yaranması beynəlxalq hüququn müxtəlif sahələri üçün xarakterikdir. Xüsusən dəniz mühitinin daha intensiv antropogen təsirə məruz qaldığı üçün beynəlxalq dəniz hüququ üzrə mütəxəssislər ekoloji hüquq pozmaya görə məsuliyyətə geniş yer verməkdədirlər. Belə bir fikir də qeyd edilir ki, istər dəniz daşımaları, istər dənizdə bioloji resursların hasilatı, istərsə də dəniz dibi rayonunda və kontinental şelfdə faydalı qazıntıların çıxarılması zamanı ətraf mühitə dəymiş ziyanı görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi məqsədemüvafiqdir. Beynəlxalq kosmos hüququ sahəsində də ətraf mühitə dəymiş ziyanı görə beynəlxalq məsuliyyət prinsipinin mövcudluğu qeyd edilir (23, s.177).

Analoji prinsip beynəlxalq hava hüququnda da nəzərdə tutulmalıdır. Belə ki, beynəlxalq hava daşımaları nəticəsində atmosferin çirkləndirilməsi, ozon təbəqəsinin zədələnməsi qaçılmazdır. Qeyd etdiyimiz sənəd əsasında demək olar ki, ətraf mühitin mühafizəsində beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına görə məsuliyyət hüququ formalaşsa da, bilavasitə təhlükəli ekoloji vəziyyətlə bağlı normaların dəqiq sistemi mövcud deyil. Hərgah, hələ BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının 28-ci sessiyasında məsuliyyətlə bağlı normaların məcəllələşdirilməsi zamanı dəniz və hava mühitinin kütləvi sürətdə çirkləndirilməsinin beynəlxalq cinayət olması və ona görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi zərurəti vurğulanmışdı. Təsədüfi deyil ki, ətraf mühitə istənilən hərbi və ya düşməncəsinə təsir vasitəsindən istifadənin qadağan edilməsi haqqında 1977-ci il Konvensiyasında ekosid beynəlxalq cinayət kimi nəzərdə tutulur. Ekoloji müharibəyə müraciətin qadağan edilməsi beynəlxalq ictimaiyyətin problemin həllinə verdiyi önəmlə bağlıdır.

Ətraf mühitə dəymiş ziyanla bağlı beynəlxalq məsuliyyət fəaliyyətin bütün növləri üçün müvafiq mexanizm nəzərdə tutulmalıdır. Bu mexanizmdə ətraf mühitin, xüsusən də atmosfer havasının, su və torpağın, dəniz mühitinin, həmçinin bərpa olunan və bərpa olunmayan təbii resursların tükənməsinə səbəb olan fəaliyyət, hava və iqlimin dəyişməsi və d. məsələlərə görə məsuliyyət mexanizmi formalaşdırılmalıdır. Təbiətin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq praktika ona əsaslanır ki, ətraf mühitə vurulan ekoloji ziyana görə məsuliyyət prinsipi ziyan vurmanı qadağan edən beynəlxalq hüququn adət mənşəli normasından meydana gəlir.

Tullantılar və digər maddələrlə dənizin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması üzrə 1972-ci il Konvensiyası da müvafiq sferada məsuliyyətli beynəlxalq hüququnun adət və hüquq norması əsasında çıxış edir. Qeyd etmək yerinə düşər

ki, prinsiplərin universal səviyyədə tətbiq olunmasına baxmayaraq, onun normativ hüquqi əsası konvension qaydaya deyil, beynəlxalq qətnamə və bəyannamələrə söykənir. İstər ümumi formada beynəlxalq məsuliyyət hüququnu məcəllələşdirmiş BMT Baş Məclisinin Qətnaməsi ilə təsdiqlənmiş Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd fəaliyyətinə görə məsuliyyəti haqqında maddələr (2001) olsun, istərsə də bilavasitə Beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik sferasında qəbul edilmiş sazişlər ekoloji ziyanla görə beynəlxalq məsuliyyətin yalnız ümumi məsələlərini tənzim edə bilər. Bu zaman məsuliyyətin bütün aspektlərini əhatə edən beynəlxalq sənədin qəbul edilməsi zərurəti yaranır. Stokholm Bəyannaməsinin 22-ci prinsipində qeyd edilir ki, dövlətlər onların hüquqi nəzarətində və qeyri-hüquqi ətraf mühitə dəymiş ziyanla bağlı çirklənməyə görə ziyanın qurbanlarına münasibətdə məsuliyyətin müəyyən edilməsində və kompensasiyanın verilməsi istiqamətində beynəlxalq hüququn inkişafı üçün əməkdaşlıq edirlər. Müvafiq prinsip bilavasitə beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik institutunun formalaşması istiqamətlərini müəyyən edir. Ətraf mühitə ziyan vurmaq zərərçəkmiş dövlətin suveren hüquqlarını və qanuni maraqlarını pozmaqla yanaşı, eyni zamanda maddi ziyan problemi ilə bağlıdır.

Məsuliyyətin müəyyən edilməsi prosesi üçün transsərhəd çirkləndirmənin mərhələləri dəqiqləşdirilməlidir. Bu zaman ətraf mühitə çirkləndirməyə səbəb olan tullantının baş verməsi; çirkləndirmənin milli sərhəddən kənara çıxması və çirkləndirmənin digər yurisdiksiyanın ətraf mühiti ilə qarşılıqlı təsir mərhələsi fərqləndirilməlidir. Hər mərhələ ayrı-ayrılıqda hüquqa uyğun ola bilər. Belə ki, çirkləndirmə predmeti ilə bağlı olan sənaye istehsalı beynəlxalq hüquqi baxımdan o vaxta kimi hüquqa uyğun ola bilər ki, nə qədər ki, müəyyən fiziki mühit həmin predmeti digər dövlətin ərazisinə keçirməmiş olsun. Hətta bu halda da ayrı-ayrı dövlətlərin ərazisində yerləşən müxtəlif çirkləndirmə mənbələrinin birlikdə məcmusu ümumi çirkləndirməni yarada bilər.

Ümumən beynəlxalq praktika problemin həlli ilə bağlı dövlətlərarası arbitraj, məhkəmə baxışı, beynəlxalq mülki hüquq münasibətləri səviyyəsində və çirkləndirmədən zərər çəkmiş şəxslərə kompensasiya vermək üçün təminat qaydalarının yaradılması mexanizmindən istifadə edir. Beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik sferasında normaların analizi belə bir nəticəyə əsas verir ki, müvafiq sazişlərin böyük əksəriyyəti iştirakçıların öhdəliklərinin pozulmasının hüquqi nəticələri ilə bağlı göstəriş nəzərdə tutmurlar.

Məsuliyyətlə əlaqəli müddəaya malik sazişlər də ümumi meyarlardan istifadəyə üstünlük verməklə gələcəkdə qarşılıqlı razılıq əsasında proseduranın müəyyən edilməsi zərurətini vurğulayır. Misal olaraq, Aralıq dənizinin çirkləndirmədən mühafizəsi haqqında 1976-cı il Konvensiyası iştirakçı dövlətlər üçün bu Konvensiyanın və müvafiq protokolların müddələrinin pozulması nəticəsində dəniz mühitinin çirkləndirilməsindən dəymiş ziyana görə maddi məsuliyyət və kompensasiya müəyyən edilməsi prosedurası üzrə iştirakçı dövlətlərin əməkdaşlığını nəzərdə tutur. Əksər sazişlər ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində dövlətlərin hazırlığını bəyan edir və müvafiq tədbirlərin müddətini və transsərhəd tullantıların ixtisar həddini müəyyən etmir. Şübhəsiz ki, belə sazişlər əsasən ümumi problemin həllində koordinasiya funksiyasını yerinə yetirir. Xüsusən də ümumi prinsipləri bəyan edən çərçivə sazişlərinin həyata keçirilməsinin dəqiq mexanizmləri müəyyən edilməlidir. Təsədüfi deyil ki, artıq bir çox sazişlər ətraf mühitə dəymiş ziyana görə obyektiv məsuliyyət prinsipinə əsaslanır. Xüsusi olaraq bu kateqoriya sazişlərdən Nüvə gəmilərinin operatorlarının məsuliyyəti haqqında 1962-ci il Brüssel Konvensiyası; Neftlə çirkləndirmədən dəymiş ziyana görə mülki məsuliyyət haqqında 1969-cu il Brüssel Konvensiyası və s, qeyd edilə bilər.

Bu kateqoriya sazişlər dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətini nəzərdə tutmasa da, bütövlükdə onlar fiziki və hüquqi şəxslərin mülki məsuliyyətini tənzimləməklə yüksək təhlükə mənbəsi olan fəaliyyəti reqlamentləşdirir. Burada bir məsələ diqqətdən yayınmamalıdır ki, hər bir halda ekoloji təhlükəli fəaliyyət dövlətlərin və yaxud da onların sazişi əsasında təsis edilmiş səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatın nəzarəti altında həyata keçirilməlidir. Xüsusən sahibkarlıq fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması tələb edən sahələrdə iqtisadi fəaliyyətin son nəticəsinə görə dövlət məsuliyyətlidir. Bu onun funksiyasından irəli gəlir.

Ümumiyyətlə, burada belə bir nəticə hasil edilir ki, hər bir halda, hətta beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənmədikdə belə mütləq məsuliyyət prinsipi əsasında ətraf mühitə əhəmiyyətli dərəcədə ziyan vurmuş dövlət fəaliyyətinə görə məsuliyyətlidir. Bu məsələyə, daha doğrusu məsuliyyət probleminə münasibətdə beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən YUNEP obyektiv məsuliyyəti ətraf mühitə vurmuş ziyana görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin bir növü kimi qəbul edir. Təsadüfi deyil ki, YUNEP-in ətraf mühit üzrə ekspertləri “Obyektiv məsuliyyət prinsipinin tətbiqi də daxil olmaqla yüksək təhlükə mənbələri fəaliyyətinə görə maddi məsuliyyətin xüsusi rejimini” hazırlamağa xüsusi əhəmiyyət verirlər. Obyektiv məsuliyyətin müəyyən edilməsi bir daha beynəlxalq məsuliyyətin özünün xüsusiyyətlərinə müraciəti zəruri edir. Beynəlxalq hüquqi məsuliyyət ilk öncə onun əsasının müəyyən edilməsini tələb edir.

Məsuliyyətin əsası ümumi hüquq nəzəriyyəsindən məlum olduğu kimi, özündə bir-birilə əlaqədə olan normativ-hüquqi və yuridik-faktiki əsasları təsbit edir. Məsuliyyətin normativ-hüquqi əsası dedikdə, şəxsin əsasında məsuliyyət daşıyacağı qanun və ya müvafiq münasibəti tənzim edən hüququn mənbəsi başa düşülür. Bu baxımdan hüququn bu və ya digər fəaliyyətlə bağlı göstərişi olmazsa, yuridik məsuliyyətin yaranması da mümkün deyil. Eyni zamanda

normativ-hüquqi məsuliyyət, məsuliyyətin yaranması üçün potensial imkanı müəyyən etsə də, konkret olaraq yuridik məsuliyyət münasibətlərinin yaranması üçün kifayət deyil. Məsuliyyətin mövcud olması üçün hüquqmühafizəedici münasibətlər yaranan xüsusi hüquqi-faktiki vəziyyətin və ya hüquqi faktın olması zəruridir (4, s.173). Hüquq pozuntusu hüquqi faktın növ müxtəlifliyindən biri olmaqla, məsuliyyətin hüquqi-faktiki əsasını, başqa sözlə desək şəxsin nəyə görə hüquqi məsuliyyət daşdığını ehtiva edir.

Məsuliyyət üçün ümumhüquq nəzəriyyəsinin qəbul edilməsi meyarları əsasən beynəlxalq hüquq üçün xarakterikdir. Beynəlxalq məsuliyyətin normativ əsasını dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərini müəyyən edən və pozulduğu halda beynəlxalq hüquqpozuntusu kimi qiymətləndirilən beynəlxalq hüquqi aktlar təşkil edir. Beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti müəyyən edən aktlar kimi “beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq adətlər, beynəlxalq məhkəmələrin qərarları, iştirakçı dövlətlər üçün məcburi olan beynəlxalq təşkilatların qərarları, həmçinin dövlətlərin birtərəfli beynəlxalq hüquqi aktları qeyd edilir” (9, s.76). Dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti üçün əsas özündə obyektiv və subyektiv əlamətləri təsbit edən hüquq pozuntusu tərkibinin olmasıdır. Bu zaman səlahiyyətli orqanların və ya şəxslərin beynəlxalq hüquqazidd fəaliyyətində (fəaliyyətsizliyində) təzahür edən dövlətin beynəlxalq öhdəliyini pozması üzrə obyektiv faktın olması kifayət edir ki, dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti üçün əsas yaransın. Bu halda zərərçəkmiş dövlət, həmçinin səlahiyyətli beynəlxalq təşkilat tərəfindən delikvent dövlətin məsuliyyəti üzrə təqsirin müəyyən edilməsi zərurəti yaranmır.

Beynəlxalq hüquq pozuntusu üçün ilkin element dövlətin beynəlxalq fəaliyyət və fəaliyyətsizliyində ifadə edilir. Beynəlxalq öhdəliklərin pozulması beynəlxalq hüququn gözlənilməsinə qarşı yönəlməklə özündə zərərliklik,

ziyanvurma elementini əks etdirən hüquq pozuntusu anlayışı ilə əhatələnir. Dövlət istər onun orqanlarının, istərsə də onun yurisdiksiyasında olan xüsusi şəxslərin beynəlxalq hüquqazidd hərəkət və hərəkətsizliyinə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşıyır. Dövlət xüsusi şəxslərin beynəlxalq hüquqazidd (xarici dövlətə vurulan ziyanla bağlı) fəaliyyətinə görə məsuliyyətli olduğu üçün onları cəzalandırmaq öhdəliyi daşıyır. Xüsusi şəxslərin hüquqazidd fəaliyyətilə bağlı dövlətin məsuliyyəti üçün əsas onun orqanlarının fəaliyyətsizliyi olacaq. Bu və ya digər dövlətin fəaliyyətinin onun beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti üçün əsas olması həmin fəaliyyətdə beynəlxalq hüquq pozuntusu elementlərinin mövcud olması vacibdir. Beynəlxalq hüquq pozuntusu özündə hüquqazidd fəaliyyətin obyektini; dövlətin özünün hüquqazidd davranışını; dövlətin hüquqazidd fəaliyyətindən yaranan ziyan və nəhayət, dövlətin hüquqazidd davranışı ilə meydana gələn ziyanın (zərərin) səbəb-nəticə əlaqəsini birləşdirməlidir. Yalnız elementlərin məcmusu beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsinə imkan verəcək.

Beynəlxalq hüquq pozuntusunun tərkib elementlərinin analizi zamanı hüquqazidd davranışın ziyanlı nəticəsinin avtonom xüsusiyyət kəsb etməsi qənaətinə verir. Bu halda ziyan hüquq pozuntusu tərkibində müstəqil obyektiv element kimi təzahür edir (12, s.113). Ziyanın olması müvafiq zərərçəkmiş dövlətin beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq hüquq pozuntusu törətmiş dövlətə qarşı iddia ilə çıxış etməsinə və lazım gələrsə beynəlxalq hüquqi sanksiyanın tətbiq olunmasına əsas verir. Ümumən ziyan o vaxt zərərli xarakter kəsb edir ki, həmin fəaliyyət konkret maraqları pozmuş olsun. Beynəlxalq hüquq pozuntusunun tərkib elementi kimi zərərin müəyyən edilməsi və onun beynəlxalq hüquq normalarının tənzimlənmə dairəsinə düşməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zərərin birmənalı anlayışı olmasa da, maddi və qeyri-maddi zərər fərqləndirilir. Xüsusən də zərərdə təqsirin olub-olmaması məsuliyyətin

özünün də diferensiasiyasında mühüm rol oynayır (13, s.13). Təqsir istənilən beynəlxalq hüquq pozuntusunda təzahür etsə də, həlledici tərkib elementi qəbul edilmir (12, s.118). Beynəlxalq məsuliyyət üçün də təqsir müvafiq olaraq əsas götürülmür. Təsadüfi deyil ki, problemin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq BMT Beynəlxalq hüquq komissiyası da maddələr layihəsində təqsir kateqoriyasından yan keçmişdir. Lakin həm beynəlxalq praktikada dövlətlər tərəfindən, həm də doktrinada bu mövqeyə mənfi münasibət bildirilmişdir (7, s.77).

Məsələ ondadır ki, beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin həcmi, forması və növü baxımından təqsir kateqoriyasının nəzərə alınması vacibdir. Xüsusən də beynəlxalq cinayətlər zamanı qəsdin (hərəkətin) və səhlənkarlığın (hərəkətsizliyin) məsuliyyət həddinin müəyyən edilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti diqqətdən yayınmamalıdır. Bu halda preventiv tədbirlər daha ciddi mexanizmlərə söykənməlidir. Əgər bu halda beynəlxalq hüquqi məsuliyyət çəkəndirmə meyarından çıxış edirsə, digər halda (obyektiv məsuliyyətin yaranması üçün əsas olan fəaliyyət halı üçün) isə bunu demək olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox beynəlxalq hüquqi sənədlərdə konkret məsuliyyət tədbirləri kifayət qədər işlənib hazırlanmamışdır.

Yalnız bəzi beynəlxalq konvensiya, müqavilə və sazişlər məsuliyyət tədbirlərini nəzərdə tutur. Bu sazişlərdə də ekoloji hüquqpozmalara görə dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların məcburiyyət tədbirləri (sanksiya) qeyri-ardıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. Misal üçün, Havanın böyük məsafədə transsərhəd çirklənməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyasına qəbul edilmiş 1994-cü il Protokolunda iştirakçı dövlətlər insan sağlamlığına və ətraf mühitə mənfi təsir göstərən tullantıların məhdudlaşdırılması və ixtisar edilməsi öhdəliyini qəbul edirlər (m. 2). Yenə də İqlim dəyişikliyi haqqında BMT-nin Çərçivə Konvensiyasında qeyd olunur ki, bütün tərəflər özlərinin milli və regional

prioritetlərini, inkişaf məqsəd və şərtlərini, ümumi və eyni zamanda, fərqli məsuliyyətlərini nəzərə alaraq:

- Monreal protokolu ilə tənzimlənməyən antropogen tullantılar haqqında milli kadastrı hazırlayır;

- Monreal protokolu ilə tənzimlənməyən iqlim dəyişikliyi üzrə antropogen təsirlərin yumşaldılması üzrə milli və regional proqramların formalaşdırılması, dərci və s. həyata keçirir;

- iqlim dəyişikliyinə nəticələrinə uyğunlaşdırma üzrə hazırlıq tədbirlərinin qəbulu istiqamətində əməkdaşlıq edirlər.

Göründüyü kimi, bu sazişlərdə dövlətlər yalnız «müxtəlif növ tullantıların məhdudlaşdırılması, ixtisarı, qarşısının alınması» üzrə tədbirlər görmək öhdəliyi götürürlər. Lakin qeyd etdiyimiz kimi bir sıra sazişlər, xüsusən də yüksək təhlükəli fəaliyyət mənbələri, o cümlədən enerji resursları ilə bağlı olan fəaliyyət üzrə beynəlxalq sazişlərdə məsuliyyət məsələsinə ciddi fikir verilməklə problem hərtərəfli tənzimlənilir. Buna misal olaraq neftlə çirklənmədən dəymiş ziyana görə mülki məsuliyyət haqqında 1969-cu il Brüssel Konvensiyasında qeyd olunur ki, Konvensiyanı imzalamış dövlətlərin kommersiya gəlirlərindən sahil dövlətinin ərazi sularına neftlə çirklənmədən dəymiş ziyana görə gəmi sahiblərinin obyektiv məsuliyyəti müəyyən edilir.

2.2 Ekoloji təhlükəsizlik sferasında Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilə praktikasının formalaşması və inkişaf istiqamətləri

Bu gün Azərbaycanın yenidən qurulan iqtisadiyyatının strukturunun məhz xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə, innovasiyaların tətbiqi ekoloji təmiz iqtisadiyyatı formalaşdırmaq və ekoloji təhlükəsizliyin təminini həyata keçirməklə davamlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq olar.

Təcrübələrdən aydın olur ki, müasir dövrdə ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizlik problemlərini fərdi qaydada həll olunması qeyri-mümkündür.

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası ətraf mühitin mühafizəsinə dair eyni zamanda ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsi istiqamətlərində 20-dən çox konvensiya, o cümlədən biomüxtəliflik haqqında konvensiya, sərhədlərdən keçən su axarlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsinə konvensiyasına, Avropanın canlı təbiətinin və təbii mühitin qorunması haqqında konvensiyasına, təhlükəli tullantıların sərhədlərarası daşınması zərərsizləşdirilməsinə nəzərat barədə Bazel Konvensiyasına, sərhədlərarası kontekstdə ətraf mühitin təsirin qiymətləndirilməsi haqda konvensiyaya qoşulmuşdur. Bununla belə “Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan və Türkiyə hökumətləri arasında razılaşma”, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və İran İslam Respublikasının Ətraf Mühit Departamenti arasında “Anlaşma Memorandumu”, “Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq”, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının iqlim dəyişmələri üzrə Konvensiyasının Kioto Protokolunun reallaşdırılması sahəsində əməkdaşlıq haqqında Azərbaycan Respublikası hökuməti və Danimarka Krallığı hökumətlərarası Atlanta Memorandumu”, “Avropada təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının Bakı nümayəndəliyi və respublika Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyi arasında Bakı şəhərində ətraf mühitə aid ictimai məlumat mərkəzinin yaradılması barədə Əməkdaşlıq Sazişi” imzalanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmiz ətraf mühitin

mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində əsasən ekoloji davamlılığın təmin olunması, mövcud xarici təcrübələrdən bəhrələnmək və beynəlxalq qanunvericilik çərçivəsində ekoloji siyasətin hazırlanması işində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək və onu getdikcə daha da genişləndirmək siyasətini yürütməkdədir. Məhz buna görə də Azərbaycan hökuməti ətraf mühitin qorunması istiqamətlərində bir sıra mühüm qlobal və regional konvensiya və protokollara qoşulmuşdur. Belə ki, BMT-nin inkişaf proqramında ətraf mühitin proqramını, Sənaye inkişaf təşkilatı, Dünya Bankı, Qlobal Ekologiya Fondu, Avropa yenidənqurma və inkişaf Bankı, Asiya inkişaf Bankları ilə müvafiq təşkilatlar tərəfindən məqsədyönlü, intensiv tədbirlər görülür və artıq bu istiqamətlərdə müsbət irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Konvensiyaya nəzərdə tutulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi işlərinə yardımçı olmaq məqsədilə Almanıyanın Təbiətin və ətraf mühitin mühafizəsi, Nüvə Reaktorlarının təhlükəsizliyi üzrə Federal Nazirliyinin Maliyyə köməyi ilə “Kür çayı hövzəsində qəza vəziyyətinin xəbərdarlıq edilməsi üçün tədbirlərin işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi” layihəsinin həyata keçirilməsinə başlanmışdır. “Davamlı üzvi çirkləndiricilər haqqında” Stokholm konvensiyası dövlətimiz tərəfindən hələ 2003-cü ildə ratifikasiya edilmişdir. Konvensiya çərçivəsində 2002-2003-cü illərdə TESIS Proqramının xətti ilə maliyyələşdirilən “Çayların birgə idarə olunması” layihəsini həyata keçirmişlər, indi Candar gölü beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tərtib edilmiş 15 prioritet gölün siyahısına daxil edilmişdir.

“Dənizin gəmilərdən çirkləndirilməsinin qarşısının alınması haqqında” beynəlxalq konvensiyaya respublikamız hələ 2004-cü ildə qoşulmuşdur. Tədqiqat göstərir ki, son illərdə ölkəmizdə xüsusi qorunan sahələrin inkişafı istiqamətlərində də son dərəcə mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təhlil göstərir ki, ölkəmizdə xüsusi qorunan ərazi 604,4 min hektar təşkil edir ki, bu da respublika ərazisinin 7%-i deməkdir.

Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliklə bağlı BMT- nin inkişaf Proqramı, Qlobal Ekoloji Fond, Almaniyanın inkişaf bankı (KfW) və digər beynəlxalq təşkilatlarla birgə müxtəlif layihələr hazırlanır və reallaşdırılır.

YUNESKO-nun “Əsasən su quşlarının yaşama yerləri kimi beynəlxalq əhəmiyyətli olan sulu-bataqlıq yerlər haqqında»” beynəlxalq Konvensiyası (Ramsar Konvensiyası) və ona əlavə edilmiş dəyişikliklər haqqında Protokol və düzəlişlər Azərbaycan Respublikası tərəfindən 2000-ci ildə ratifikasiya olunmuşdur. Konvensiya üzrə işçi qrupu yaradılmışdır.

Ramşar Siyahısına daxil edilmiş Qızılağac Dövlət Təbiət Qoruğu və Ağ-göl Milli Parkının informasiya sənədləri 2004-cü ildə yeniləşdirilərək Konvensiyanın Katibliyinə göndərilmişdir. Ağ-göl Dövlət Təbiət Qoruğunun bazasında 17924 ha sahədə Ağ-göl milli Parkı yaradılmış, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazisi statusu qazanmış ətraf ərazilərdə ümumilikdə biomüxtəlifliyin qorunması təmin olunmuşdur.

“Kökünün kəsilməsi təhlükəsi olan vəhşi fauna və yabanı flora növlərinin beynəlxalq ticarəti haqqında” Konvensiya (CITES Konvensiyası) Azərbaycan Respublikası tərəfindən 1998-ci ildə ratifikasiya olunmuşdur.

1999-cu ildə CITES üzrə inzibati Orqan kimi Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi təyin edilmişdir. Ötən müddət ərzində inzibati orqan tərəfindən idxal və ixrac əməliyyatlarını tənzimləyən 110 icazə sertifikatı verilmişdir. CITES Katibliyi tərəfindən təbb olunan hesabatlar mütəmadi olaraq tərtib edilmiş və qarşı tərəfə çatdırılmışdır. CITES Katibliyi ilə inzibati orqan arasında məlumat mübadiləsi təşkil edilmişdir. Onun tövsiyyəsi əsasında Xəzəryanı ölkələr arasında ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasında “Nərəcinsli balıq ehtiyatlarının istifadəsinin və dövriyyəsinin tənzimlənməsi Qaydaları” hazırlanmışdır.

YUNESKO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında” Konvensiyasını Azərbaycan Respublikası 1998-ci ildə ratifikasiya etmişdir. Azərbaycan

Respublikasının ərazisində olan 4 təbii abidə (Hirkan Dövlət Qoruğu, “Bakı mərtəbəsi” dağı, Lökbatan palçıq vulkanı və Binəqədi dördüncü dövr fauna və flora qəbiristanlığı) YUNESKO-nun Ümumdünya Mədəni və Təbii irs Fondunun siyahısına daxil edilmək üçün təqdim edilmişdir

Hirkan Dövlət Qoruğunun daha əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alaraq, onun layihə smeta sənədləri hazırlanıb Ümumdünya İrs Mərkəzinə göndərilmişdi. Lakin Hirkan Dövlət Qoruğunun ərazisi 2906 ha olmaqla nadir Hirkan meşələrini tam əhatə etmədiyindən 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 21435,0 ha ərazidə hirkan milli parkı və 2016-ci ildə 2252 ha ərazidə Hirkan Dövlət Təbiət Yasaqlığı yaradılmış və beləliklə, nominasiya üçün yuxarıda qeyd olunan ərazi Hirkan meşələri adını almışdır.

Beləliklə, bu mühüm prinsipial problemlərin müvəffəqiyyətlə həlli iri dövlətlər arasındakı vahid makro-ekoloji siyasətin işlənilib hazırlanmasını tələb edir və ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsi istiqamətlərində aparılmış tədqiqat göstərir ki, iri dövlətlərarası əməkdaşlıq getdikcə daha da inkişaf etdirilməlidir.

III FƏSİL. Ekoloji təhlükəsizlik problemi və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə normaların pozulmasına görə hüquqi məsuliyyət

3.1 Ətraf mühitin mühafizəsində beynəlxalq institusional mexanizmlər

Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsində, bu sahədə hüquqyaratma və hüquq tətbiqetmə prosesində beynəlxalq təşkilatlar əhəmiyyətli rol oynayırlar (14. s.85). Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyi (BAEA), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST), Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), BMT-nin Ərzaq və Kənd təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (İMO), Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (İKAO), BMT-nin əsas orqanlarından Baş Məclis (BM), İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOS), BMT Beynəlxalq Məhkəməsi, eləcə də beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları (məsələn, Təbiətin və təbii resursların mühafizəsinin Beynəlxalq İttifaqı (TBMİ)) qeyd edilə bilər (23, s.52). Beynəlxalq təşkilatların müvafiq sahədəki fəaliyyəti bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir. Belə ki, beynəlxalq təşkilatlar bir tərəfdən bütövlükdə beynəlxalq ekoloji təhlükəsizliyin formalaşmasında, müvafiq normaların məcəllələşdirilməsində bilavasitə iştirak edirlərsə, digər tərəfdən ekoloji standartların və həmin standartların pozulması ilə bağlı mübahisələrin həlli institutu kimi çıxış edirlər.

Xüsusən də XX əsrin 60-70-ci illərində beynəlxalq sferada qeyri-hökumət təşkilatlarının (QHT) ətraf mühitin mühafizəsilə bağlı siyasi fəaliyyəti sonradan dövlətlərarası müvafiq tədbirləri meydana gətirmişdir (34, s. 101). Problemin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, ilk növbədə BMT çərçivəsində təşkilati tədbirlər görülməyə başlanılır və Baş Məclisin köməkçi orqanı funksiyasında Ətraf Mühit üzrə BMT Proqramı (YUNEP) təsis edilir. YUNEP-in təsis edilməsinə kimi BMT çərçivəsində ekoloji məsələlərlə mütəmadi məşğul olacaq qurumun

yaradılması uzun-uzadı müzakirələrin obyektı olub. Hələ 1968-ci ildə Stokholm konfransının çağırılması üzrə Baş Məclisin qəbul etdiyi qətnamədən sonra müvafiq məsələ gündəmə gəlmişdi. Lakin yaradılacaq qurumun hüquqi status məsələsi açıq qaldı. Əksər mütəxəssislər beynəlxalq qurumun EKOSOS çərçivəsində fəaliyyətini məqbul sayırdılar. EKOSOS-un özündə də 7 komissiyanın fəaliyyət göstərməsi və gələcəkdə belə say çoxluğunun təşkilatın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmək ehtimalını nəzərə alaraq qurumun EKOSOS çərçivəsində deyil, BMT-nin digər sistemində təsis edilməsi qərara alınır (33, s.104).

Son nəticədə EKOSOS-un sıx əməkdaşlığı ilə, lakin qeyd etdiyimiz kimi Baş Məclisin köməkçi orqanı kimi yaradılan YUNEP 70-ci illərdə BMT çərçivəsində aparılan ekoloji problemlərin həllində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoydu. YUNEP-in əsas məqsədi «ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq qanunvericiliyin inkişafı və təkmilləşdirilməsi», bir sözlə beynəlxalq ekoloji təhlükəsizliyin mütərəqqi məcəllələşdirilməsi və inkişafıdır. YUNEP-in müvafiq fəaliyyəti beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarla yanaşı, QHT-nin ekoloji fəaliyyət istiqamətlərinin koordinasiyasına yönəlib. Ətraf mühitin mühafizəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatları da fərqləndirmək problemin həlli baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Ekoloji problemin rəngarəngliyi beynəlxalq sferada universal və regional; hökumətlərarası və QHT; ümumi yurisdiksiyalı və xüsusi yurisdiksiyalı beynəlxalq təşkilatlar; elmi-texniki, sosial-iqtisadi, nəzarət və s. funksiyalı beynəlxalq təşkilatların yaranmasını zəruri etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ətraf mühitin mühafizəsi konseptual mövqedən siyasi məsələyə çevrilməsində QHT mühüm rol oynamış, nəticədə problem beynəlxalq münasibətlərdə hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların da diqqət mərkəzinə keçirilmişdir. Özünün səlahiyyətlərinin genişliyi və təbiətin mühafizəsi sahəsində

(Preambula, m. 1), BMT Nizamnaməsinin müvafiq müddələrinin geniş humanizm aspekti ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi xəttini də, bu sahədə dövlətlərin bütün formalarda əməkdaşlığını da əhatə edir (15, 56). Ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqyaratma prosesi əsasən ixtisaslaşdırılmış qurumlar vasitəsilə həyata keçirilir. Misal üçün, Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyi Nizamnaməsinə uyğun olaraq «atom enerjisinin bütün növlərinə münasibətdə təhlükəsizlik standartlarının müəyyən edilməsinə görə məsuliyyət daşıyır» (7, s.31).

Ümumən Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyi ətraf mühitin radioaktiv şüalanmadan deqradasiyaya məruz qalmaması üçün tədbirlər görür (17, s.13). Təsis olunduğu vaxtdan isə Nüvə təhlükəsizliyi və ətraf mühitin mühafizəsi Proqramı çərçivəsində nüvə enerjisindən istifadənin təhlükəsizliyi insan hüquqlarının müdafiəsi kontekstinə uzlaşdırılır. Digər qurumlarla yanaşı, BMT sistemində müvafiq siyasətin müəyyən edilməsində aparıcı rol Baş Məclisə və EKOSOS-a mənsubdur. BMT Nizamnaməsinə görə (m. 10) Nizamnamə çərçivəsində Baş Məclis istənilən məsələni müzakirə edə bilər. 60-cı maddədə isə adı qeyd edilən qurumların ətraf mühitin mühafizəsi də daxil olmaqla, beynəlxalq iqtisadi və sosial sahədə əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə görə məsuliyyət daşdığı nəzərdə tutulur. Əgər Baş Məclis (BM) ümumi, çərçivə xarakterli məsələlərin tənzimlənməsini həyata keçirirsə, EKOSOS əksinə, daha konkret və dəqiq vəzifələrin, o cümlədən elmi tədqiqatların hesabatlarının hazırlanmasını təmin edir və BM-ə, ixtisaslaşdırılmış qurumlara, dövlətlərə tövsiyələr verir. Hal-hazırda BM-in nəzdində Sülh məqsədləri üçün kosmik məkandan istifadə üzrə Komitə (KOSPAR), Atom radiasiyasının təsiri üzrə elmi Komitə və d. qurumlar fəaliyyət göstərir (33, s.15).

Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsində EKOSOS-un birbaşa iştirakı eyni zamanda Təbii ehtiyatlar üzrə Komitə vasitəsilə həyata keçirilir. Ekoloji problemlərin elmi tədqiqini həyata keçirən BMT qurumlarından biri də təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə təşkilatdır (YUNESKO). YUNESKO çərçivəsində «İnsan və biosfera» beynəlxalq proqram hazırlanmış və həmin proqramın realizəsini koordinasiya edir. YUNESKO çərçivəsində beynəlxalq hüquqyaratma prosesi xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, Ümumdünya mədəni və təbiət irsinin mühafizəsi haqqında 1972-ci il Konvensiyası və başqa beynəlxalq sazişlərin hazırlanması buna misal ola bilər.

Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı dəniz mühiti və dünya okeanının mühafizəsi üzrə, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (İKAO) ətraf mühitə aviasiya fəaliyyətinin mənfi təsirlərinin qarşısının alınması üzrə texniki standartları müəyyən edir. Beynəlxalq mülki aviasiya haqqında Konvensiyanın (1944) 37-ci maddəsinə uyğun olaraq və Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Konvensiyaya əlavədə aviasiya səsinin hesablaşma metodu nəzərdə tutulur. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) əmək fəaliyyəti ilə ətraf mühitin mühafizəsində qarşılıqlı tarazlığı bərpa edəcək meyarları hazırlamaq istiqamətində fəaliyyət göstərir. Bu vəzifə Dünya Ticarət Təşkilatı (DTT) tərəfindən də irəli sürülməkdədir. Subsidiyalar və kompensasiya tədbirləri üzrə Sazişdə üç növə bölünən «yaşıl subsidiyalar» məhz ekoloji mühitin bərpası, inkişafı istiqamətində dövlətlərin maliyyə tədbirlərini təşviq edir (12, s.80). Ümumiyyətlə hələ Stokholm konfransında QATT ilə yanaşı, BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının ekoloji problemlərin həllində rolu qeyd edilmişdi. Bu da onunla bağlıdır ki, Ticarət və inkişaf üzrə konfransda olduğu kimi QATT-da da beynəlxalq ticarətlə ətraf mühitin qarşılıqlı nisbəti ilə əlaqədar xüsusi bölmə fəaliyyət göstərir (31, s.1259). YUNKTAD inkişaf etməkdə olan ölkələrin ticarət münasibətlərini dəstəkləmək üçün və

onların üzərinə əlavə ekoloji problemlər gətirməmək üçün ekoloji proqramların maliyyələşdirilməsi məqsədilə fond yaratmışdır (16, s.127). QATT, YUNKTAD və Sənaye İnkişafı üzrə BMT Təşkilatı (YUNIDO) ətraf mühitin mühafizəsi və inkişaf strategiyasını yeni beynəlxalq iqtisadi qayda ilə uzlaşdırmaq istiqamətində həlledici fəaliyyət göstərir.

Təbii resursların müxtəlif komponentlərinin idarəçiliyini və bioloji müxtəlifliyin mühafizəsi üzrə beynəlxalq norma və standartların hazırlanmasında özünəməxsus yeri olan qurumlardan biri də 1948-ci ildə yaradılan Təbiətin mühafizəsinin Ümumdünya İttifaqı və yaxud Təbiətin və təbii resursların mühafizəsinin Beynəlxalq İttifaqıdır (TMBİ). İttifaq özündə 125-dən artıq dövlətə mənsub hökumət müəssisələrini, 735 qeyri-hökumət qurumlarını, beynəlxalq təşkilatları və 78 dövləti birləşdirir. İttifaqda fəaliyyət göstərən 6 komissiya özündə 181 ölkədən 12000-dən çox eksperti, alimi birləşdirir və bu qurum dövlətlərin ətraf mühitin mühafizəsi strategiyasının hazırlanmasına mühüm kömək göstərməkdədir. İttifaqın birbaşa fəaliyyəti nəticəsində Ətraf mühit və inkişaf üzrə beynəlxalq Xartiyanın layihəsi və onun şərhini hazırlanmışdır. Təbiətin mühafizəsi üzrə Ümumdünya Fondu YUNEP ilə birlikdə Təbiətin mühafizəsi üzrə Ümumdünya Strategiyasını (1980), həyat səviyyəsini zəruri səviyyədə saxlamaq üzrə strategiyasını (1991) hazırlamış və dərc etmişdir.

Təbiətin və təbii resursların mühafizəsinin beynəlxalq İttifaqı qeyri-hökumət təşkilatı olaraq qeyri-kommersiya xarakterli müstəqil qurumdur. Təşkilat Baş Məclisdə müşahidəçi statusuna malik olmaqla yanaşı, YUNESKO, FAO, həmçinin BMT-nin digər qurumları ilə sıx əməkdaşlıq edir. Təşkilatın ali orqanı Təbiətin Mühafizəsi üzrə Ümumdünya Konqresidir. Üç ildən bir çağırılan Konqresin işini Şura həyata keçirir. Şura Konqres tərəfindən seçilən prezident

vasitəsilə idarə edilir. Eyni zamanda Baş direktorun rəhbərliyi altında təşkilat daimi katibliyə malikdir. Belə bir mürəkkəb idarəçilik sisteminin mövcudluğu onunla bağlıdır ki, qurum ətraf mühitin mühafizəsində çox şaxəli fəaliyyət mexanizminə malikdir. Belə ki, qeyd etdiyimiz 6 komissiya: kökü kəsilməkdə olan heyvan növləri üzrə; mühafizə olunan ərazilər üzrə; davamlı inkişaf üzrə; ekoloji siyasət, hüquq və idarəçilik; ekologiya sahəsində təhsil və hazırlıq; İttifaqın ekologiya hüququ üzrə Mərkəz qismində fəaliyyət göstərir. «İttifaqın qarşısında duran əsas məqsəd beynəlxalq İctimaiyyət üçün yeni beynəlxalq ekoloji qaydanın bərqərar olmasıdır» (15, s.234). Bu qayda təbiətin və cəmiyyətin biri digərini tamamlayıcı kompleksindən, ətraf mühitin idarəçiliyinin proqnozlaşdırılmasının mümkün modelinin hazırlanmasından ibarət olmalıdır. Təbiətin və təbii resursların mühafizəsinin beynəlxalq İttifaqının Proqramı bu məsələlərin hüquqi həllini həmin sahədə müasir tələblərə cavab verən məcəllələşdirmə tədbirlərini nəzərdə tutur.

Bu mənada İttifaq bir tərəfdən mövcud beynəlxalq sazişlərin müasir tələblərə cavab verən təkmilləşdirilməsini həyata keçirirsə, digər tərəfdən məhz davamlı inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq yeni sazişlərin hazırlanması ilə məşğuldur. Belə ki, qəbul edilmiş sazişləri daha səmərəli və müasir dövrə uyğunlaşdırılması baxımından iştirakçı dövlətlərin xahişi ilə 1982-1987-ci illərdə «Suda üzən quşların beynəlxalq əhəmiyyətli məskunlaşma yerləri qismində su-bataqlıq əraziləri haqqında» 1971 -ci il Ramsar Konvensiyasına Əlavə, Afrika Birliyi Təşkilatının xahişi ilə «Təbiətin və təbii ehtiyatların mühafizəsi haqqında» 1968-ci il Afrika Konvensiyasının daha geniş redaksiyası, eləcə də Miqrasiya edən vəhşi heyvan növlərinin mühafizəsi haqqında 1979-cu il Bonn Konvensiyasına uyğun olaraq Qərb qütbü sahələri üzrə Sazişin başlanğıc prinsipləri və s. hazırlanmışdır. Təbiətin və Təbii Resursların Mühafizəsinin

Beynəlxalq İttifaqının hüquq proqramı çərçivəsində yeni sazişlərin hazırlanmasına daha çox fikir verilir. Belə ki, Ağ ayıların qorunması haqqında 1973-cü il Oslo Sazişi; Kökü kəsilmək təhlükəsində olan flora və faunanın növləri ilə beynəlxalq ticarət haqqında 1973-cü il Vaşinqton Konvensiyası; ASEAN ölkələrinin Təbiətin və təbii ehtiyatların qorunması üzrə 1985-ci il Kuala-Lumpur Sazişi; Bioloji müxtəliflik üzrə 1992-ci il Rio-de-Janeyro Konvensiyası və s. qeyd edilə bilər. Müvafiq sazişlərin yeniləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi və yenilərinin qəbulunda İttifaq bir sıra, ilk növbədə:

- 1) beynəlxalq ekologiya hüququnun və milli ekologiya qanunvericiliyinin uzlaşdırılması;
- 2) beynəlxalq və milli ekoloji qanunvericiliyin formalaşdırılmasında hökumətlərarası və QHT-yə kömək göstərmək;
- 3) ekoloji siyasət və ekologiya hüququ istiqamətində ətraf mühitin inkişafı üçün monitorinqin təşkili və həyata keçirilməsi;
- 4) İttifaqın üzvü olan qurumlara ekologiya hüququ, onun inkişaf meyilləri haqqında məlumat vermək (2, s.112) kimi vəzifələri həyata keçirir.

İttifaq beynəlxalq ekologiya hüququnun spesifik prinsip və normalarının formalaşdırılması istiqamətində də iş aparır. Buna misal olaraq, TMBİ-nin ekoloji siyasət, hüquq və idarəçilik üzrə Komissiyasının və Ətraf mühit üzrə Beynəlxalq Şuranın mütəxəssisləri (həmçinin YUNEP-in iştirakçılığı) ilə birlikdə BMT-nin 1995-ci il Beynəlxalq ümumi hüquq üzrə keçirilən yubiley konqresində bəyənən Ətraf mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Paktın layihəsi qeyd edilməlidir (33, s.186). Paktın layihəsində nəzərdə tutulan müddəa və prinsiplər bütövlükdə «beynəlxalq müqavilələrin yerinə yetirilməsi üçün beynəlxalq institusional mexanizmlərin yaradılmasını sadələşdirməyi» (13, s.35) nəzərdə tutur. Paktın layihəsinin ümumi məzmunu beynəlxalq ekologiya münasibətlərinin

tənzimlənməsində qeyd-şərt edilməsi mümkün olmayan beynəlxalq adət normalarına əsaslanır və universal, regional, həmçinin subregional səviyyədə ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində yeni normaların yaradılmasına əsas verir. İttifaqın bu Paktdakı normayaradıcılığı üçün əsas xarakterik xüsusiyyət öncə qəbul edilmiş beynəlxalq sazişlərin, o cümlədən Stokholm (1972) Bəyannaməsinin, 1992-ci il Rio Bəyannaməsinin və 1982-ci il Xartiyasının sintezinin həyata keçirilməsidir.

Məsələ ondadır ki, vaxtilə qəbul edilmiş həmin sazişlərin əsas təşəbbüskarı da elə TMBİ özü olmuşdur. Müvafiq qurum beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması ilə yanaşı, beynəlxalq sazişlərdən irəli gələn vəzifələrin həllini də təftiş edir. Hüquq proqramı çərçivəsində İttifaq beynəlxalq forumların, təşkilatların fəaliyyətində ümumtənnis ekoloji standartların qəbul edilməsini təşviq edir, bir çox sahəvi beynəlxalq sazişlərə, o cümlədən Dəniz hüququ üzrə Konvensiyanın hazırlanması zamanı ekoloji fəsillərin ekspert qiymətləndirməsini həyata keçirmişdir. Təbiətin və Təbii Resursların Mühafizəsinin Beynəlxalq İttifaqının digər fəaliyyət istiqaməti beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik normalarının beynəlxalq və milli hüquqi implementasiyası təşkil edir, Avropa İqtisadi Birliyi üzvü olan dövlətlərin sorğusu ilə ekoloji normaların tətbiqi qaydaları şərh edilmişdir. Eyni zamanda, ayrı-ayrı dövlətlərin milli ekoloji qanunvericiliyinin hazırlanmasına yardım edilir.

Müəllif hesab edir ki, dövlətdaxili ekoloji qanunvericiliyin hazırlanması və nümunəvi tətbiqi üçün AR ilə TMBİ arasında əməkdaşlıq genişləndirilməlidir.

BEH-nun inkişafında xüsusi rolu olan orqanlardan biri də qeyd etdiyimiz kimi Ətraf mühit üzrə BMT Proqramıdır (YUNEP) (6, s. 129). YUNEP-ə rəhbərliyi 58 ölkədən seçilən İdarəetmə Şurası həyata keçirir. YUNEP-in İdarəetmə Şurası EKOSOS vasitəsilə BMT Baş Məclisinə hesabatlıdır. Bu zaman

koordinasiya funksiyasını icraçı direktor tərəfindən rəhbərlik edilən Katiblik həyata keçirir. Katiblik, eyni zamanda YUNEP-in ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Proqramını, bu və ya digər məsələlərini koordinasiya edir və Fonda sərəncam verir. Ətraf mühit üzrə BMT Proqramının büdcəsinin yeddi faizi BMT hesabına, digər qalan hissə isə hökumətlərin YUNEP Fonduna verilən üzvlük haqqından və ekologiya sahəsində proqramların maliyyələşdirilməsindən formalaşır. YUNEP-in mənzil qərargahı inkişaf etməkdə olan ölkələrdən birində, Keniyada (Nayrobi) yerləşir.

YUNEP-in koordinasiya rolu 1992-ci ildə Ətraf mühit və inkişaf məsələləri üzrə BMT Proqramının qəbulundan sonra daha da gücləndirilir. Proqramın prioritetlərindən BMT ətraf mühit sisteminin gücləndirilməsi; ekoloji problemlər haqqında əhəlinin məlumatının artırılması; ekologiya aspektli texnologiyaların məlumat mübadiləsinə kömək etmək; rəşional inkişaf məsələləri üzrə milli hökumətlərə hüquqi, texniki, institutsional yardım göstərmək təşkil edir. YUNEP-in fəaliyyəti daha geniş olmaqla diqqəti cəlb edir. Onun atmosferin tərkibində iqlim dəyişiklikləri və ozon qatının zəifləməsi, içməli su ehtiyatı, səhrələşmə, bioloji növlərin ixtisarı, səhiyyə və kimyəvi təhlükəsizlik və s. kimi məsələləri tədqiq etməsi və müvafiq tədbirləri qeyd edilməlidir. YUNEP adındaki «proqram» termininə baxmayaraq, o müəyyən hüquqi «statusla» beynəlxalq təşkilat kimi fəaliyyət göstərir.

Ümumiyyətlə, YUNEP-in hüquqi təbiəti bir qədər mübahisə yaradan problem kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların klassik təsis formasını (yəni hökumətlərarası beynəlxalq sazişlə hüquq subyektliliyini) əsas götürərək bəzən Ətraf mühit üzrə BMT Proqramı beynəlxalq təşkilat kimi qəbul edilmir və hesab edilir ki, BMT Baş Məclisi tərəfindən Nizamnamənin 22-ci maddəsinə uyğun olaraq təsis edildiyi üçün o Baş Məclisin

köməkçi orqanıdır. Lakin digər mövqeyə görə, o cümlədən O.S.Kolbasov hesab edir ki, YUNEP universal xarakterli beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatdır (16, s.15).

Əsas kimi irəli sürülən daimi üzvlük, müəyyən təbəçilik əlaqəsində olan inzibati orqanların fəaliyyəti, maliyyə məsələlərində muxtariyyət, orqanların daxili qaydalarının mövcudluğu şübhəsiz ki, onu beynəlxalq təşkilatlara mənsub edir. Lakin burada onun hökumətlərarası sazişlə təsis edilməməsini də əsas götürüb YUNEP-in beynəlxalq hüquq subyektliliyi məhdudlaşdırıla bilməz. Onun fəaliyyətində BMT-nin ümumi ekoloji ideyasının dayanması Proqramının daha sərbəst və geniş realizəsinə kömək etməkdədir. BMT üçün xarakterik olan dövlətüstü fəaliyyət YUNEP-də ekoloji monitorinqin müstəqilliyi baxımından onun beynəlxalq hüquq subyektliliyi üçün daha əhəmiyyətli olmalıdır.

YUNEP-İN hərtərəfli ekoloji fəaliyyət istiqaməti AR-in yerləşdiyi region üçün də nəzərdə tutulmalıdır. Müəllif hesab edir ki, regionun içməli su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi və mühafizəsi (bu sahədə sahil dövlətlərin müvafiq su hövzələrinin istifadəsində əməkdaşlığın ümumi prinsipləri ilə bağlı Ətraf mühit üzrə BMT Proqramının standartlarından), Xəzər gölünün hüquqi statusunun ümumbəşəri dəyərlər əsasında müəyyən edilməsində YUNEP-in vasitəçiliyindən istifadə etmək faydalı ola bilər. Xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün nəzərdə tutulan yardımçı inkişaf layihələri keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər (o cümlədən, AR) üçün də nəzərdə tutulmalıdır. Belə bir əməkdaşlıq YUNEP-in ekoloji problemlərin həllində rolunun daha da artmasından irəli gəlir. YUNEP-in fəaliyyətinin genişlənməsi onun strukturunda yeni istiqamətlərin, o cümlədən ətraf mühitin monitorinqinin global sistemi, ətraf mühit üzrə beynəlxalq informasiya sisteminin əhali məntəqələri üzrə Komissiya və b. meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq YUNEP-in son illərdə fəaliyyəti tənqid edilməkdədir, Onun ilkin qlobal xarakterli ekoloji funksiyaları tədricən regional və bəzən də ayrı-aynı dövlətlər səviyyəsində həyata keçirilən proqramlarla məhdudlaşdırılması məqbul sayıla bilməz. Bütün istəklərə baxmayaraq YUNEP tərəfindən ekoloji fəaliyyətin BMT qurumları çərçivəsində tam koordinasiya edilməsinə yalnız 1980-ci illərdə nail olunmuşdur. YUNEP-in maliyyə imkanlarının, professional mütəxəssis ştatının aylığı təşkilatın qlobal ekoloji problemlərin həllində imkanlarının kifayət etməyəcəyinə dəlalət edir.

Bu məsələ ilə bağlı beynəlxalq ekologiya hüququ üzrə mütəxəssislərin daha ciddi arqumentləri irəli sürülür. M.N.Kopılov qeyd edir ki, bu gün, keçən 26 ilə nəzər saldıqda məlum olur ki, istər Stokholm konfransının iştirakçıları, istərsə də BMT üzvləri ekoloji problemin həllində nə qədər maraqlı olsalar da, əsas məsələnin - dövlətlərin səlahiyyətlə Beynəlxalq Ekoloji Administrasiyanın yaradılmasına hazır olmayıblar (25, s.35). Bu da onunla əlaqədar izah olunmalıdır ki, o vaxt olduğu kimi, indi də bəzi dövlətlər hərbi sferada «ekoloji sirləri» qorumaq məqsədi güdmüşlər.

Beynəlxalq ekoloji inzibati qurumun olmaması və yalnız Ətraf mühit üzrə BMT Proqramı çərçivəsində, əsasən beynəlxalq ekologiya münasibətlərinin BMT-nin, digər beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin koordinasiyası öz-özlüyündə həmin təşkilatın heç bir məsuliyyət daşımamasını şərtləndirir ki, bu da məqbul hal sayıla bilməz.

Ətraf mühit üzrə BMT Proqramının hüquq subyektivliyinin BMT Baş Məclisindən formalaşması heç şübhəsiz ki, beynəlxalq ekoloji, inzibati ədliyyə funksiyalarının realizə olunmasına imkan verir. Məhz bunu nəzərə alaraq ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən müxtəlif vaxtlarda YUNEP-in inzibati funksiyalarının artırılması, onun daha ciddi statusla fəaliyyət göstərməsi təklifləri irəli

sürülmüşdür. Böyük Britaniya YUNEP-in, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış müəssisəsinə (9, s.6), keçmiş sovet dövləti onun Ekoloji təhlükəsizlik Şurasına (6, s.279) çevrilməsi zərurəti ilə çıxış etmişlər. Böyük Britaniyanın digər təklifinə görə, BMT-nin Qəyyumluq Şurasının Ekoloji təhlükəsizlik Şurasına çevrilməsi təklifi də qeyd edilməlidir (3, s.127).

Bütün bunları nəzərə alaraq, müəllif də YUNEP-in mövcud personalını saxlamaq və gücləndirməklə onun statusunun artırılmasını məqbul sayır. Ekologiyanın global problem olması, təbii resursların geniş miqyaslı istifadəsi şübhəsiz ki, iqtisadi fəaliyyət subyektlərinə hüquqi təsir mexanizmləri olan beynəlxalq təşkilatın yaradılması zərurətini meydana gətirir.

3.2 Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsinin əsas şərti kimi

Təbiətdən istifadə ayrı-ayrı ölkələrdə və müvafiq olaraq regionlarda özünəməxsusluğa malik olduğu üçün onun beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi daha vacib olan problem kimi meydana çıxır. Burada yerli ekoloji, hüquqi ənənələr də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir fakt problemin ilk öncə regional beynəlxalq qurumlar, o cümlədən beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tənzimlənməsini və bundan sonra universal səviyyədə problemin qoyuluşunu mümkün edir. Regional təşkilatlar ekoloji problemlərin həllində universal çərçivədə həyata keçirilən hüquqi harmonizasiya və unifikasiya üçün zəmin hazırlayır. Bu mənada regional və universal beynəlxalq təşkilatlar qarşılıqlı asılılıqda və fəaliyyətdə ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsində beynəlxalq əməkdaşlığın institutsional sistemini formalaşdırır.

Ekoloji problemlərin həllində hökumətlərarası təşkilatlar, QHT-lər qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər. Regional təşkilatların da önündə BMT-nin

sistemində fəaliyyət göstərən beynəlxalq qurumlar çıxış edir. BMT-nin regional qurumlarından Avropa İqtisadi Komissiyası (AİK); Afrika İqtisadi Komissiyası (AİK); Asiya və Sakit Okean İqtisadi və Sosial Komissiyası və b. qeyd edilə bilər.

Müvafiq qurumlardan özünün yerləşdiyi regiondan və üzv dövlətlərin ekoloji hüquq mədəniyyətinin yüksək olması baxımından Avropa İqtisadi Komissiyası fərqlənməkdədir.

Avropada iqtisadi inkişafın yüksək səviyyəsi nəticə etibarı ilə çirklənmənin artan həddi məhz Avropa ölkələrində ətraf mühitin mühafizəsi zərurətinin daha tez dərk edilməsi ilə müşayiət edilmişdir. Avropa İqtisadi Komissiyasının fəaliyyəti ətraf mühitin mühafizəsi problemləri üzrə Avropa İqtisadi Komissiyası ölkələrinin hökumətlərinin baş müşavirələrindən ibarət xüsusi qurumlarını yönəldir. Həmin qurum ətraf mühitin mühafizəsində milli və beynəlxalq ekoloji siyasətin formalaşdırılması, beynəlxalq sazişlərin və milli qanunvericiliyin hazırlanması ilə məşğul olurdu.

İlk olaraq komissiya çərçivəsində geniş məsafədə havanın transsərhəd çirkləndirilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası qəbul edilir. Daha sonra aztullantılı və tullantısız texnologiya və tullantıdan istifadə haqqında Bəyannamə qəbul edilir. Qeyd edilən Konvensiya Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) zəmanəti əsasında YUNEP və Dünya Səhiyyə Təşkilatının birgə əməkdaşlığı ilə Avropada uzaq məsafədə çirkləndirmənin qarşısını almağa xidmət edən Proqramdan irəli gəlir. Təsadüfi deyil ki, Avropa İqtisadi Komissiyası çərçivəsində aztullantılı və tullantısız texnologiyalar və tullantılardan istifadə, ekosistemin mühafizəsi, heyvanların müdafiəsi, transsərhəd çirkləndirmə ilə mübarizə və s. komissiyalar fəaliyyət göstərir. Hələ 1977-ci ildən AİK rəhbərliyi altında Ətraf Mühitin Monitoring Proqramı qəbul

edilmiş və bu proqram əsasında Avropa İqtisadi Komissiyası 22 ölkədə 80-dan çox monitoring mərkəzi təsis etmişdir.

BEH-nun prinsipi kimi qeyd etdiyimiz ətraf mühitə təsirin qiymətləndirməsinin əks olunduğu ilk beynəlxalq sazişlərdən biri, məhz Avropa İqtisadi Komissiyası çərçivəsində qəbul edilmiş ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi üzrə Beynəlxalq Konvensiyası (1988) olmuşdur. Avropa İqtisadi Komissiyasının hüquqyaratma, monitoring fəaliyyəti artan sürətlə inkişaf etməkdədir. Belə ki, 1982-ci ildə AİK təşəbbüsü ilə Turşulu yağışlar üzrə beynəlxalq (Stokholm) konfransda Turşulu yağışlara səbəb olan atmosferin çirkləndirilməsi haqqında Konvensiya qəbul edilir. 1989-cu ildə isə yeraltı suların idarə edilməsi üzrə Avropa İqtisadi Komissiyası Xartiyası və s. beynəlxalq sazişlərin hazırlanması və qəbulu Avropa regionunda problemin həllinə xüsusi önəm verir.

BMT-nin digər regional qurumlarından biri kimi Asiya, Sakit Okean İqtisadi və Sosial Komissiyasıdır (ASOİSK). Qurumun fəaliyyət istiqamətləri olan iqtisadi, sosial, mədəni inkişaf problemlərini eyni zamanda ətraf mühitin mühafizəsi tamamlayır. Təşkilatın əsas ekoloji fəaliyyəti təbii ehtiyatların inkişafı naminə daxili ekoloji qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması təşkil edir. Komissiyanın 1947-ci ildə yaranmasına baxmayaraq, ekoloji problemlərə bir qədər sonra, 70-ci illərdə, xüsusən də dəniz mühitinin, ekosisteminin qorunması istiqamətində qoşulmuşdur. Komissiya BMT-nin regionun sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını həyata keçirərkən həmin ölkələrin zəif təbii resurslara malik olmasını əsas götürərək ekoloji standartların daha da ciddiləşdirilməsinə çalışır.

BMT-nin regional sistemlərinə aid beynəlxalq qurumlardan biri də Latin Amerikası İqtisadi Komissiyasının (LAİK) ətraf mühitin mühafizəsi bölməsidir.

1974-cü ildə YUNEP-in köməkliyi ilə «Latın Amerikasında ətraf mühitin problemlərinin reyestri» hazırlanmışdır. Müasir dövrdə su hövzələrinin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. LAİK çərçivəsində 1978-ci ildə Amazon çayının hövzəsində əməkdaşlıq haqqında Müqavilənin imzalanması ilə regionun iqtisadi əlaqələrinin ekoloji aspekti ön plana çəkilir.

BMT-nin regional qurumlardan Afrika İqtisadi Komissiyası, Qərbi-Asiya Sosial-İqtisadi Komissiyası regionların ekoloji sisteminin beynəlxalq standartlarının yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynayırlar. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsində daha təkmil mühafizə sistemi Avropaya məxsusdur. Burada BMT-nin qeyd etdiyimiz qurumu ilə yanaşı, regionun BMT-dən kənar qurumları, iqtisadi, ekoloji birlikləri də fəaliyyət göstərir.

Xüsusən də 1992-ci il Maastrixt müqaviləsi Avropa İttifaqının (Aİ) həm regional, həm də qlobal ekoloji problemlərin həllində rolunu müəyyən edir. Maastrixt müqaviləsinə qəbul edilmiş üç bəyannamə: zəhərli tullantılar; Aİ-nin ətraf mühitin mühafizəsində təsirli tədbirlər haqqında və heyvanların müdafiəsi haqqında məsələləri tənzimləyir. 1990-cı ildə isə Aİ Şurasının «Ətraf mühit üzrə Avropa Agentliyinin, Avropa Ətraf Mühit üzrə Müşahidə və Məlumat Şəbəkəsinin təsis edilməsi haqqında» qəbul etdiyi Qətnamə ətraf mühitin mühafizəsi haqqında hərtərəfli və dolğun məlumatın əldə edilməsini təmin edir. Bir qavda olaraq qəbul edilən qətnamə və direktivlərin milli hüquqi implementasiyasının konkret müddəti nəzərdə tutulur. Beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqi realizəsi daha ciddi və səmərəli formada təmin edilir. Belə ki, Avropa komissiyasının ətraf mühitə nəzarət məsələləri üzrə hazırladığı qanunvericilik direktivlərindən fərqli olaraq birbaşa tətbiq xüsusiyyətinə malikdir. Bu problemlərin həllində Aİ Məhkəməsi də mühüm rol oynayır.

Aİ orqanlarının fəaliyyəti, həm də özünün rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, Agentliyin havanın keyfiyyəti və atmosfərə atılan tullantılar; içməli su problemi; flora və faunanın vəziyyəti; torpaqdan istifadə və təbii resurslar; tullantıların tənzimlənməsi; ekologiyaya təsir edən kimyəvi tərkiblər və s. ilə bağlı fəaliyyəti misal göstərilə bilər. Agentlik Aİ üzvü olmayan dövlətlər üçün də açıq olmaqla yanaşı, beynəlxalq səviyyədə ətraf mühitin monitorinqi üzrə model (nümunəvi) mexanizm olmağa iddialıdır. Aİ-nın ətraf mühitin mühafizəsində «çirkləndirən ödəyir» prinsipi və digər təminatlı mexanizmlərin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilməsi vacib olan məsələlərdəndir.

Avropa strukturlarından ətraf mühitin mühafizəsində Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO) da mühüm rol oynayır. NATO-nun yeni strateji konsepsiyasında sabillik və təhlükəsizlik məsələləri ekoloji aspektlə müşaiət olunur (4, s. 102).

Avropa qurumlarının təcrübəsindən yararlanması zəruri olan regiondan biri də Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) daxil olan ölkələrdir. MDB-də yaradılması nəzərdə tutulan beynəlxalq əməkdaşlıq formaları üçün model Avropa strukturlarına əsaslanmalıdır. Regionun spesifik ekoloji xüsusiyyətini nəzərə alaraq müvafiq dövlətlər ekoloji problemlərin həllində birgə çıxış etməlidirlər. Ətraf mühitin mühafizəsi məsələsi MDB-nin Ətraf mühitin mühafizəsi məsələsi üzrə MDB-nin Nizamnaməsində də əks edilib (m.4). Nizamnamənin 19-cu maddəsində qeyd edilir ki, əməkdaşlığın istiqamətlərindən biri də təbiətin mühafizəsinin birgə həyata keçirilməsi, fəvqəladə vəziyyətlərdə qəzaların aradan qaldırılması təşkil edir.

MDB iştirakçısı dövlətlərində təbiəti mühafizə fəaliyyətinin təşkil edilməsini mürəkkəb sistem kimi nəzərdən keçirdikdə ekoloji əməkdaşlığın aşağıdakı formalarını göstərmək olar:

- qanunvericilik fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə yönəlmiş, həmçinin MDB iştirakçı dövlətlərin və üçüncü ölkələrin dövlətlərarası ekoloji problemlərinin həllini təmin edən parlament əməkdaşlığı, müvafiq normativ aktların dünya cəmiyyətinin daha inkişaf etmiş dövlətlərdəki analoqlarını nəzərə almaqla onların işlənib hazırlanmasını və düzəlişlər edilməsini, ekoloji norma və standartların birlik çərçivəsində yaxınlaşdırma və uzlaşdırılmasını, ekoloji məsələlər üzrə dövlətdaxili normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə elmi və informasiya mübadiləsini təmin etməyi, daimi komissiyalar tərəfindən bu məsələlər üzrə nümunəvi (təvsiyə) qanunlarının işlənib hazırlanmasını nəzərdə tutur;

- ayrı-ayrı dövlətlərin icra strukturlarının qarşılıqlı əməkdaşlığı, yəni MDB Dövlətlərarası Ekoloji Şurasının himayəsi altında ekoloji proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsinin əlaqələndirilməsinə yönəlmiş qarşılıqlı təsir;

- müəyyən sahələrə aid olan nazirliklərin və ərazilərində fəaliyyət göstərən ətraf mühit sahəsində mühafizə orqanlarının səviyyəsində ayrı-ayrı obyektlərin və ərazilərin konkret ekoloji problemlərinin həllinə yönəlməsini nəzərdə tutan konvensiya tipli əməkdaşlıq;

- qarşılıqlı elmi informasiya mübadiləsinə, konkret ətraf mühitin mühafizə tədbirlərinin, ekspertizaların və s. birgə yerinə yetirilməsinə yönəlmiş elmi-texniki əməkdaşlıq və s.

1992-ci ilin fevralında qəbul edilmiş Ətraf mühitin mühafizəsi və ekologiya sahəsində qarşılıqlı fəaliyyət haqqında Sazişə görə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə iştirakçı dövlətlərin müvafiq fəaliyyətini koordinasiya edəcək Dövlətlərarası Ekoloji Şura (DEŞ) yaradılmışdır (5, s. 38). Şuranın əsas məqsədi təbiətdən istifadənin ümumi siyasətini və əlaqələndirici sazişlərin, normativlərin

hazırlanması təşkil edir. DEŞ-in həyata keçirdiyi tədbirlər beynəlxalq praktikanı, o cümlədən ətraf mühitin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, onun prosedurası, nəzarətdə qarşılıqlı razılığın meyarları, eyni zamanda ekoloji ekspertiza, şura üzvləri arasında ekoloji mübahisələrin həllinə kömək etmək kimi tədbirləri nəzərdə tutur. DEŞ qeyd edilən tədbirlərlə öz fəaliyyətini məhdudlaşdırmayıb, həm də təbiətdən istifadənin iqtisadi stimullarının ümumi prinsiplərini, təbiətin mühafizəsi qanunvericiliyin pozulmasına görə sanksiyalar sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin verilməsi ilə də məşğuldur.

Qeyd etdiyimiz fəaliyyət özünün normativ əsasını 1992-ci il sazişindən götürür. Həmin saziş istər təşkilati, istərsə də hüquqmüəyyənədicə məsələlərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sazişdə hər bir fərdin sağlam ətraf mühit və ekoloji təhlükəsizlik hüququ təsdiqlənir. Hər bir şəxsin torpaqdan, onun təkindən, meşə, su, bitki və heyvan aləmindən və başqa təbii ehtiyatlardan dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada istifadə hüququ nəzərdə tutulur. Sazişin 2-ci maddəsində razılığa gələn tərəflər;

- 1) təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsində qanunvericilik aktlarının, ekoloji norma və standartların hazırlanması və qəbulu;
- 2) təbii resursların və onlardan istifadənin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin, ekoloji monitorinqin həyata keçirilməsini;
- 3) ətraf mühitə dəyişikliyə dövlət nəzarətini;
- 4) canlı resursların yenidən istehsalı, bioloji rəngarəngliyin təmin edilməsini;
- 5) xüsusi qoruqların, milli parkların şəbəkəsinin yaradılması və inkişafı zamanı təsərrüfat fəaliyyətinin həmin ərazilərlə məhdudlaşdırılmasını;
- 6) investisiya, istehsal layihələrinin ekoloji ekspertizasını həyata keçirməyi;
- 7) dövlət Qırmızı kitabının yaradılmasını və s. öz üzərlərinə götürürlər.

Saziş müddəalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət funksiyası DEŞ ilə yanaşı, həmin qurumun nəzdində yaradılmış Dövlətlərarası Ekologiya Fonduna həvalə edilib. DEŞ iştirakçı dövlətlərin ekologiya qurumlarının rəhbərliyindən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərməklə konsensus əsasında qərarlar qəbul edir. Fondun əsas fəaliyyət istiqaməti ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlətlərarası birgə proqramların maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsinə, ekoloji təhlükəsizlik, fundamental ekoloji tədqiqatlar, xüsusi qorunan ərazilərin ekoloji inkişafı proqramının realizəsinə, ekoloji ekspertizalara və s. yönəlmişdir.

MDB-nin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən onun ekoloji qanunvericiliyin formalaşdırılması sahəsində fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, iştirakçı dövlətlərin parlamentlərarası Assambleyasının qətnaməsinə qəbul edilmiş «Birlik dövlətlərində ekoloji təhlükəsizliyin prinsipləri haqqında» zəmanət xarakterli qanunvericilik aktı müvafiq dövlətlərdə global ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəlib.

MDB ölkələrinin birgə fəaliyyət istiqamətlərindən biri də kosmik məkanın istifadəsidir (3, s.201). Kosmos üzrə dövlətlərarası Şuranın yaradılması bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı daha da genişləndirmiş və Birlik dövlətləri tərəfindən kifayət qədər beynəlxalq sazişlər bağlanmışdır. Buna misal olaraq Kosmik məkanın tədqiqi və istifadəsi üzrə birgə fəaliyyət haqqında (1991); Kosmik proqramın yerinə yetirilməsində kosmik infrastrukturlu obyektlərin saxlanması və istifadəsi qaydaları haqqında (1992); Kosmik məkanın tədqiqi və istifadəsi üzrə birgə fəaliyyətin maliyyələndirilməsi qaydaları haqqında (1992) sazişləri qeyd etmək olar. Qeyd etdiyimiz Kosmos üzrə Dövlətlərarası Şura kosmik məkanın tədqiqi və istifadəsi sahəsində dövlətlərarası proqramların realizəsi və formalaşdırılmasında koordinasiya orqanı kimi çıxış edir.

Bu sahədə növbəti sənəd Təhlükəli istehsal obyektlərində sənaye təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 28 sentyabr 2001 -ci il tarixli Sazişdir. Sazişin preambulasında qeyd olunur ki, bu saziş qəbul edilərkən 1992-ci il tarixli Sənaye qəzalarının transsərhəd təsiri haqqında BMT Konvensiyasının müddəaları əsas götürülmüşdür.

Bundan başqa, birlik çərçivəsində Quşların köçəri növlərinin və heyvanların, onların yaşadığı yerlərin mühafizəsi və onlardan istifadə olunması haqqında 1994-cü il Sazişi, 1995-ci ilin iyununda nəslə kəsilmə təhlükəsi altında olan nadir heyvan və bitki növlərinin kitabı sayılan Qırmızı Kitab haqqında MDB iştirakçı dövlətlərinin Sazişi qəbul edilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, MDB iştirakçı dövlətləri üçün ümumi problem dövlətdaxili normativ hüquqi aktların bir-birinə yaxınlaşmasıdır. MDB iştirakçı dövlətlərində qanunvericilik aktlarının tənzimlənmə sferalarının çox vaxt oxşar olmasına baxmayaraq, onların tənzimlənmə üsulları əksər hallarda bir-birilə uyğunlaşmır və ya ziddiyyət təşkil edir. Bu problemin həlli üçün MDB iştirakçı dövlətlərinin Parlamentlərarası Assambleyasının Reqlamenti tərəfindən tövsiyə aktlarının hazırlanması zərurəti müəyyənləşdirilmişdir. Bu aktlar MDB iştirakçı dövlətlərində qanunvericilik fəaliyyətinin istiqamətlənməsi üçün qəbul edilmişdir.

Müəllif hesab edir ki, MDB üzvü olan dövlətlər üçün Birlik çərçivəsində xüsusi diqqət yetirməli olan ekoloji obyektlərdən biri də su hövzələrinin qorunması olmalıdır və bu sahədə beynəlxalq praktikaya uyğun fəaliyyət qurulmalıdır. DEŞ-ın siyahısı ilə təsdiqlənmiş daha çox qorunmalı olan təbiət ərazilərindən biri də Xəzər gölüdür. Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi regionun əsas su hövzələri kimi Xəzər gölünün, Kür və Araz çaylarının ətraf mühitinin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ekoloji resursların BEH-nun qeyd etdiyimiz prinsipləri əsasında idarə və istifadə edilməsi beynəlxalq təşkilatların qarşılıqlı fəaliyyətini düzgün istiqamətləndirmək və ətraf mühit sahəsində dövlətlərin məsuliyyətini artırmaq məqsədilə yaradılması zərurəti diqqətdən yayınmamalıdır. Digər tərəfdən Kür və Araz çaylarının beynəlxalq hüquqi statusu müəyyən edilməli, bu su hövzələrinin mühafizəsi məqsədilə beynəlxalq monitoring səlahiyyətində olan beynəlxalq təşkilat təsis edilməlidir.

Bütövlükdə, MDB çərçivəsində ekoloji təhlükəsizlik haqqında problemlər həll edilərkən bir sıra əsas meyillər diqqətə çəkilməlidir. Məsələn, potensial və real ekoloji təhlükələr haqqında MDB iştirakçı dövlətləri tərəfindən bir-birinə vaxtında xəbər vermə; qarşılıqlı məsləhətləşmələr; biri-birinin ərazisində ekoloji təhlükələrin nəticələrinin ləğv edilməsində qarşılıqlı yardım; transsərhəd çirklənmələr və digər neqativ təsirlər nəticəsində ekoloji təhlükəsizliyi poza bilən səbəblərin və şəraitin birgə aradan qaldırılması; ətraf mühitin monitoringinin vahid sisteminin yaranması və xidmət göstərməsi və s.

Beləliklə, beynəlxalq qlobal universal əməkdaşlıqla regional dövlətlərarası əməkdaşlığın münasibəti məsələsinin nəzərdən keçirilməsini yekunlaşdırdıqda belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, onlar biri-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır. Göstərilən əməkdaşlıq səviyyəsində bəzi hallarda əvəzetmə, ayrı-ayrı hallarda isə paralelliyin olmasını mənfi qiymətləndirmək olmaz. Bu yalnız nəzərdən keçirilən problemlərin qlobal əhəmiyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır və bilavasitə ekoloji problemlərin hərtərəfli həll edilməsinə xidmət edir, nəhayət, qlobal ekoloji təhlükəsizliyin təmininə gətirib çıxarır.

3.3 Ətraf mühitin mühafizəsində hüquqi məsuliyyət: beynəlxalq və dövlətdaxili qanunvericilik

Ətraf mühitin mühafizəsi bəşəriyyəti qayğılandıran əsas sahələrdən biri kimi diqqəti cəlb etməkdədir, BEH-nun bərqərar olması və inkişafı, həmçinin onun müvafiq müddəalarının təmin olunması baxımından qəbul edilmiş norma və prinsipləri qeyd etdiyimiz problemin həllinə yönəlib. Ekoloji hüquqpozmalara görə beynəlxalq məsuliyyət müvafiq beynəlxalq hüquq normalarının effektivliyinin kifayət dərəcədə yüksəlməsinə xidmət edir. Təsadüfi deyil ki, beynəlxalq hüquqi normaların pozulmasının qarşısını almaq üçün həm beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində, həm də doktrinada bu məsələyə geniş yer verilmişdir (12, s.6).

2001-ci ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən «Dövlətlərin beynəlxalq hüquqazidd fəaliyyətinə görə məsuliyyəti» üzrə məsələləri də əhatə edən Qətnamə qəbul etməklə bütövlükdə beynəlxalq məsuliyyət hüququnun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadı (17, s.13). «Yeni dünya qaydasının yaradılmasını təmin edəcək» (12, s.10) beynəlxalq məsuliyyət institutu BEH-da bərqərar olmaqla ətraf mühitin mühafizəsinin keyfiyyətə yeni mərhələsini təsis edir. Daha çox istinad edilən mövqeyə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət beynəlxalq hüquq subyektinin özünün beynəlxalq hüquqi öhdəliyini pozması ilə meydana çıxan mənfi hüquqi nəticədir (Kuris P.M.)

Beynəlxalq hüquqi məsuliyyət dəymiş ziyanı aradan qaldırmaqla yanaşı, pozulmuş beynəlxalq hüquq qaydasının bərpası və zərər çəkmiş beynəlxalq hüquq subyektinin hüquqlarının realizəsini nəzərdə tutur. Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsini tədqiq edən A.S.Timoşenko qeyd edir ki, müasir beynəlxalq hüquq doktrinası beynəlxalq məsuliyyət adı altında dövlətlərin beynəlxalq hüquq pozuntusu nəticəsində beynəlxalq münasibətlərin subyektləri

üçün meydana çıxan hüquqi nəticələrin məcmusu kimi başa düşülür (21, s.23). BEH-da ekoloji hüquqpozmayaya görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin tətbiqi üçün əsas ətraf mühit sahəsində beynəlxalq hüquq subyektinin üzərinə götürdüyü öhdəliyin yerinə yetirməməklə və ya qonşu dövlətin ətraf mühitinə çirklənmə ilə vurduğu ekoloji zərərdir. Beynəlxalq ekoloji hüquq pozması zamanı əhəmiyyət kəsb edən əsas məsələ beynəlxalq hüquq subyektinin hüquqa zidd davranışı ilə dəymiş ekoloji ziyan arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsidir. Müvafiq olaraq beynəlxalq hüquq praktikası təqsirsiz və ya obyektiv məsuliyyəti və beynəlxalq cinayətdən yaranan məsuliyyəti fərqləndirir.

Müasir beynəlxalq hüquqda beynəlxalq hüquq pozuntusu beynəlxalq cinayətlərə və deliktlərə bölünməsi hələ 1953-cü ildə BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən hazırlanan Sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qarşı beynəlxalq cinayətlərə görə dövlətlərin məsuliyyəti haqqında maddələr layihəsində əks etdirilib. 1995-ci il redaksiyasında ətraf mühitə qəsdən və ciddi ziyan vurma beynəlxalq cinayət kimi qiymətləndirilərək indiki və gələcək nəsillərin maraqlarına toxunmaqla beynəlxalq sülhə və əmin-amanlığa təhlükə kimi qeyd edilir (m.26).

BEH-da ətraf mühitə dəymiş ziyana görə məsuliyyətin ciddi reqlamentləşdirilməsi hərbi fəaliyyətin nəticəsi üçün də nəzərdə tutulur. Ətraf mühitə hərbi və ya istənilən başqa düşməncəsinə vasitələrdən istifadə etməkdə təsirin qadağan edilməsi haqqında 1977-ci il Konvensiyası buna misal ola bilər. Praktiki olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurası özünün 1991 -ci il 3 aprel Qətnaməsilə ətraf mühitə vurulan ziyana görə İranın məsuliyyət daşdığını müəyyən etmiş və zərərin ödənilməsi üçün 50 milyard ABŞ dolları məbləğində həmin dövlət cərimələnmişdi (9, s.54).

Bir sıra beynəlxalq sazişlər isə dövlətlərin özlərinin təbii resursları üzərində suverenlik prinsipindən çıxış edərək eyni zamanda ətraf mühit üçün qaçılmaz və ya qarşısı alınmaz təhlükə yarandığı halda qonşu dövlətləri vaxtında xəbərdar etmək və bunun üçün müvafiq tədbirlər görmək öhdəliyini müəyyən edir. “Bioloji Müxtəliflik haqqında” Konvensiyada qeyd edilir ki, milli yurisdiksiyasında dəymiş ziyan kənarda meydana çıxmaq təhlükəsi daşıyarsa müvafiq dövlət digər dövləti dərhal xəbərdar etməli və ziyanın minimuma endirilməsi üçün tədbirlər görməlidir .

“Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə” 1992-ci il Bəyannaməsinin bir sıra prinsipləri də bu məsələyə həsr edilmişdir. Bəyannamənin 13-14-15-ci prinsipləri çirklənmədən dəymiş ziyana görə məsuliyyəti və müvafiq kompensasiyanı, bu sahədə beynəlxalq normaların inkişaf etdirilməsini, insan sağlamlığına zərər vura biləcək ziyanlı mənbələrin yerdəyişməsinin qarşısını almaq, eyni zamanda ekoloji xərclərin və iqtisadi vəsaitlərdən istifadənin beynəlmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bəzi beynəlxalq sazişlərdə, o cümlədən Transsərhəd məkanda ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi haqqında 1991-ci il Konvensiyasında konkret fəaliyyət sferalarında ətraf mühitə dəyə biləcək ziyanın qarşısını almaq üçün müəyyən proqnozlaşdırılmış tədbirlərin görülməsini öhdəlik kimi müəyyən edir (1 sayılı Əlavə). Qeyd etdiyimiz kimi yüksək təhlükəli iqtisadi fəaliyyət sferalarında ətraf mühitin qorunmasına ciddi fikir verilməkdədir.

Bu mənada özündə məsuliyyət problemini də əks etdirən kosmik məkanda nüvə enerji mənbələrindən istifadəyə aid prinsiplər haqqında BMT BM-nin 1992-ci il Qətnaməsi qeyd edilməlidir. Müvafiq Qətnamədə iqtisadi fəaliyyətin BMT Nizamnaməsinə və digər beynəlxalq sazişlərə uyğun olaraq həyata keçirilməsi zərurəti vurğulanır. Qətnamə bir sıra hallarda konkret olaraq beynəlxalq sazişlərə istinad edir. Misal olaraq məsuliyyətlə bağlı məsələlər üzrə 8

və 9-cu prinsiplər Ay və digər səma cisimləri də daxil olmaqla “Kosmik məkanın tədqiqi və istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında” Müqavilənin VII maddəsinə uyğun olaraq dövlətlərin həmin fəaliyyətin hökumət və qeyri-hökumət orqanları tərəfindən aparılmasından asılı olmayaraq məsuliyyətin olduğunu bəyan edir.

Fəaliyyətin xarakterini nəzərə alaraq müqavilədə həmin sferada beynəlxalq təşkilatların üzv dövlətlərlə birgə məsuliyyət daşdığı nəzərdə tutulur. Sonuncu müqavilə ilə yanaşı, “Kosmik obyektlərdən dəymiş ziyanı görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında” Konvensiyada qeyd edilir ki, kosmik obyektlərin buraxılması ilə bağlı istənilən dövlət həmin obyektlərdən və ya onların hissələrindən dəymiş ziyanı görə məsuliyyət daşıyır. Əgər bir neçə dövlət eyni vaxtda birgə kosmik fəaliyyəti həyata keçirərsə, o halda onlar həmrəylik məsuliyyəti daşıyırlar (M.V). Bu zaman dəymiş ziyanın həcmi beynəlxalq hüquqa və ədalətlik prinsipinə, həmçinin birgə fəaliyyət göstərənlərin qarşılıqlı razılığı əsasında tam ödənmə ilə həyata keçirilməlidir. Bu da ondan irəli gəlir ki, istənilən beynəlxalq hüquq pozuntusunun hüquqi nəticələri sırasında mərkəzi yeri status-kvonun bərpası dayanır.

Ekoloji aspektlə uzlaşmayan istənilən fəaliyyət beynəlxalq hüququn adət mənşəli kimi formalaşan və sonradan beynəlxalq sazişlərdə, konvensiyalarda təsbit edilən ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsini pozmaqla beynəlxalq hüquqi məsuliyyət yaradır. Burada ətraf mühitə dəymiş ziyanın həddi bir çox hallarda müvafiq məsuliyyət üçün həlledici şərt kimi çıxış edir və hüquqazidd fəaliyyətin beynəlxalq cinayət kimi xarakterizə olunub-olunmaması üçün əsas verir. Beynəlxalq hüquq komissiyası da özünün fəaliyyətində ekoloji cinayətlər üçün kütləvi təsir nəticəsində ətraf mühitə vurulmuş ziyan faktorunu ön plana çəksə də, daha az əhəmiyyətli hüquq pozuntularını beynəlxalq cinayətlərdən

fərqləndirməmişdir. Təəssüf ki, maddələr layihəsində də ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində adi hüquq pozuntusu ilə beynəlxalq cinayətlərin təsnifatı aparılmayıb.

Beynəlxalq hüquqa görə beynəlxalq cinayət üçün xarakteriklik onun beynəlxalq öhdəlikləri pozmaqla bütövlükdə beynəlxalq ictimaiyyətin ətraf mühitə dəyə biləcək ziyanın neytral və ya hamının istifadəsi üçün açıq olan ərazilərdə olmayıb konkret dövlətin ərazisi ilə də bağlı ola bilər. Məsəl üçün, dövlət özünün öhdəliklərini pozaraq atmosfərə atdığı tullantılara görə ozon təbəqəsinə mənfi təsir yaratmış olacaq. Mühafizəsində beynəlxalq ictimaiyyətin marağı olduğu beynəlxalq su hövzələrinin çirkləndirilməsi heç şübhəsiz daha ciddi beynəlxalq hüquqi tənzimləmə zərurəti duyur.

Beynəlxalq hüquq pozuntusunun ağırlığından asılı olmayaraq hər bir halda beynəlxalq ictimaiyyətin maraqlarına toxunan fəaliyyətin qarşısı alınmalıdır (9, s.110). Problemin ümumdünya əhəmiyyətini nəzərə alaraq universal beynəlxalq təşkilatlar (BMT, beynəlxalq ticarət-iqtisadi fəaliyyətin ekoloji aspektlərini tənzimləmək üçün Dünya Ticarət Təşkilatı) səviyyəsində nəzarət mexanizmləri ciddiləşdirilməlidir.

Ətraf mühitə dəymiş ziyanın aradan qaldırılması istiqamətində həlli zəruri olan məsələlərdən biri də maddi məsuliyyətin müəyyən edilməsidir. Beynəlxalq hüquqda bu problem birdəfəlik həll edilməsə də ayrı-ayrı beynəlxalq sazişlərdə maddi məsuliyyətin həlli öz əksini tapıb. Məsələn olaraq, “Neftlə çirklənmədən dəymiş ziyana görə mülki məsuliyyət haqqında” 1969-cu il Brüssel Konvensiyasında qeyd edilir ki, tərəflər müəyyən edilmiş «aşağı» və «yuxarı» hədlər çərçivəsində məsuliyyətlə bağlı məbləği müəyyən edə bilərlər (m.V). Konvensiyada maddi məsuliyyətin yuxarı həddi 210 mln. şərti qızıl frankla (gəminin 1 ton tutumuna görə 2 min frank) müəyyən edilib.

Qeyd etdiyimiz mexanizm bütün beynəlxalq sazişlər üçün nəzərdə tutularsa, ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsinə nail olmaq olar. Əks halda qəbul olunmuş normaların sanksiyasının olmaması ekoloji məsuliyyətin də tətbiqini qeyri-müəyyən edəcək. Məhz bu baxımdan beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik normalarının pozulmasına görə (İstər hüquq pozuntusunun nəticəsindən , istərsə də hüquqauyğun davranışdan olsun) iqtisadi fəaliyyətin növündən, təhlükəlilik dərəcəsiindən asılı olaraq maddi məsuliyyətlə bağlı beynəlxalq normalar qəbul edilməlidir.

Təhlükəli yüklərin avtomobil, dəmiryol və daxili su nəqliyyatı ilə daşınması zamanı dəymiş ziyan görə mülki məsuliyyət haqqında 1989-cu il Cenevrə Konvensiyası ziyan vurma anından daşıyıcının məsuliyyətinin yaranmasını müəyyən edir. Hər iki konvensiyada məsuliyyəti istisna edən hallar da sadalanır. “Dəymiş ziyanın ödənilməsi üzrə” 1969-cu il Brüssel Konvensiyası daha ciddi təminat sistemi müəyyən edir (9, s. 123). Belə ki, konkret olaraq 2000 tondan artıq neft daşınması zamanı dəymiş ziyanın mütləq sığortalanması nəzərdə tutulur. Maraqlıdır ki, sığorta kimi, daha doğrusu ona alternativ olaraq Konvensiya gəmi sahibinə bankın və ya beynəlxalq kompensasiya təşkilatının müvafiq məsuliyyətin həddində maliyyə təşkilatı və ya şəhadətnamə vermək imkanı da verir. Hər bir gəmi bu sahədəki fəaliyyətinə icazə kimi şəhadətnamə almalıdır. Belə şəhadətnamə olmadıqda Konvensiya iştirakçısı olan dövlət müvafiq gəminin özünün limanlarında hərəkətinə qadağa qoya bilər.

Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsində beynəlxalq hüquqi məsuliyyət nə qədər əhəmiyyətlidirsə, dövlətdaxili hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsi də bir o qədər zəruridir. Beynəlxalq hüquqi məsuliyyət bir qayda olaraq dövlətlərarası münasibətlərin ümumi məsələlərini tənzim etdiyi halda, dövlətdaxili qanunvericilik isə hər hansı ekoloji hüquqpozmanın

bilavasitə qarşısını almağa yönəlib. Müvafiq olaraq dövlətdaxili hüquqi məsuliyyət institutu da bir qayda olaraq ilk öncə sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərdə formalaşmış. Bu sahədə dövlətlərin həyata keçirdiyi istər təşkilati, istərsə də qanunvericilik tədbirləri də müxtəlifdir.

ABŞ-ın “Ətraf mühit sahəsində milli siyasət haqqında” (1970) Qanunu bütövlükdə dövlətin ekoloji doktrinasını müəyyən edir. Müvafiq sahədə dövlət orqanlarının məsuliyyətini müəyyən etməklə yanaşı, ətraf mühitin vəziyyəti üzrə Şuranın yaradılmasını təmin etmiş və qeyd etdiyimiz kimi ətraf mühitin mühafizəsi vəziyyəti və dəyişiklik tendensiyası haqqında illik hesabatın təqdim edilməsi haqqında dövlət başçısı üçün vəzifə müəyyən etmişdir. Qanun iqtisadi fəaliyyətin ekoloji aspekti ilə yanaşı, əsas məsələləri əhatə etməklə digər ölkələrin ekoloji qanunvericiliyinin inkişafına əhəmiyyətli təsir etmişdir.

Əksər ölkələrdə məsuliyyətlə bağlı məsələləri əks etdirən qanunvericilik aktı ümumdövlət səviyyəsində qəbul edilsə də, onun icrasına nəzarət funksiyası yerli orqanların üzərinə qoyulur. Misal üçün, Almaniyada ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinə görə məsuliyyət federasiya subyektlərinin təbiəti mühafizə orqanlarına həvalə edilib.

Böyük Britaniyada Ətraf Mühitlə bağlı Nazirlik əsasən koordinasiya funksiyasını yerinə yetirdiyi halda, əməliyyat idarəçiliyi yerli orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu ölkələr üçün ekoloji konsensus xarakterikdir. Təbiəti mühafizə fəaliyyətinin idarəçilik prinsipi kimi dövlət strukturlarının bütün qeyri-dövlət orqanları, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlığı xarakterik haldır. Müvafiq olaraq dövlət strukturları ekoloji tələbin yerinə yetirilməsində heç də məcburiyyət tədbirlərinə müraciət etmir. Bu zaman qanuna uyğun davranış üçün könüllülük prinsipinin yerinə

yetirilməsinə çalışılır. Belə bir qayda ictimaiyyətin ekoloji təhsilinin və tərbiyəsinin formalaşdırılmasından meydana gəlir. Təqdirəlayiq haldır ki, ölkəmizdə də ekoloji qanunvericilik bu məsələləri nəzərdə tutur. Lakin bu sahədə Qanunun icra mexanizmi məqbul səviyyədə deyil. Xüsusən də bu sahədə orta məktəblərdə, ekoloji təhsilə əhəmiyyətli yer verilməlidir.

İqtisadi baxımdan inkişaf etmiş dövlətlərdə məsuliyyətlə bağlı tədbirlər kimi inzibati, cinayət, mülki-hüquqi məsuliyyət nəzərdə tutulur. ABŞ-da, Böyük Britaniyada inzibati məsuliyyət cərimə formasında məhkəmə qaydasında tətbiq edilməklə mülki-hüquqi məsuliyyətin növü kimi qəbul edilir.

ABŞ (Çıxardılmağa görə nəzarət haqqında) qanunvericiliyində bir gün ərzindəki hüquqpozmayaya görə ya 25.000 dollar ödənilməli, ya da müvafiq hüquq pozuntusu törətmiş şəxs bir il müddətinə həbs edilə bilər. İkinci dəfə, bu hal təkrarlanarsa, o halda müvafiq tədbirlərin iki misli tətbiq edilir. ABŞ qanunvericiliyindən fərqli olaraq Almaniyada qanunvericiliyində daha ciddi cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Belə ki, tullantılarla əlaqədar tələb pozularsa AFR CM-də pul cəriməsi və ya 3 il müddətinə azadlıqdan məhrumetmə ilə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur (paraqraf 326). Kənd təsərrüfatları torpaqlarına vurulmuş ziyan görə daha uzun (5 il) müddətə azadlıqdan məhrumetmə əks etdirilib. AFR CM-nin bütövlükdə 29-cu bölməsi (ətraf mühitə qarşı cinayətlərə) ekoloji deliktlərə həsr edilib.

Doktrinal anlayışa görə ekoloji delikt yalnız o halda mövcud olur ki, o ekoloji əmin-amanlığın və ekoloji əhəmiyyətli davranışın hüquqi sərhədlərini müəyyən edən ekoloji inzibati hüququ pozmuş olsun. Müvafiq anlayış ekoloji deliktləri tənzim edən cinayət hüquq normalarının blanket xarakterini meydana gətirir. Buna görə də ekoloji cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edilərkən cinayət hüququnun mənbəsi kimi sırf cinayət və hüquq aktları

ilə yanaşı, hüququn qarışıq sahələrinin normaları da qəbul edilir. Almaniyanın CM-də (AR CM-də olduğu kimi) ətraf mühitə qarşı cinayətlərə görə məsuliyyətin spektri əks olunub.

AFR qanunvericiliyində digər məsələ ekoloji deliktlərə görə məsuliyyətlə bağlı sanksiyanın yuxarı həddinin olmasıdır ki, bu da onların sadəcə olaraq hüquq pozuntusu kimi deyil, məhz cinayət kimi xarakterizə olunmasını sübut edir. Hərgah, AR CM-də ətraf mühitə qəsdən geniş, uzun sürən və ciddi ziyan vurmaya görə daha sərt sanksiyanın (7 ildən 15 ilədək və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə) ifadə edilməsi və həmin cinayətin müharibə cinayəti kimi qəbul edilməsi (m.116.0.2) də diqqətdən yayınmalıdır.

Bununla yanaşı, AFR ilə AR arasında ekoloji cinayət qanunvericiliyinin struktur eyniliyi mövcuddur. Bizdə olduğu kimi, AFR ekoloji cinayət qanunvericiliyinin strukturunda da:

- a) müəyyən ekoloji sferanın qorunması həyata keçirən;
- b) ətraf mühitə təsir edən bəzi mənbələrin istismar qaydalarını mühafizə edən;
- c) xüsusi əraziləri və ekoloji mütənasibliyi qoruyan normalar fərqləndirilir (13, s.73).

AR CM-də ekoloji cinayətlər yalnız konkret olaraq 28-ci fəsildə deyil, digər fəsillərdə də əks etdirilməsi fəaliyyətin geniş spektri ilə bağlıdır. Hər bir halda qanunverici problemin əhəmiyyətini nəzərə almağa çalışıb. Bir çox normalara münasibətdə əvvəlki qanunvericilikdən fərqli olaraq struktur yeniliyi təmin edilib. CM-si daha çox təsərrüfat fəaliyyətinin ekoloji aspektini tənzimləməyə yönəlib. Buna baxmayaraq bir sıra problemlər qalmaqdadır.

3.4 Ekoloji təhlükəsizlik probleminə regional beynəlxalq təşkilatlar

Ekoloji təhlükəsizlik kontekstində ekologiya problemlərinin tədqiqi bu sahədə meydana gəlmiş böhranların miqyasından xəbər verməklə insanla təbiətin qarşılıqlı münasibətində yeni qaydaların yaradılmasını, o cümlədən təbii ehtiyatlardan istifadənin yeni qaydalarının təsis edilməsini zəruri edir. Hər hansı bir milli ekoloji təhlükəsizlik öz növbəsində digər milli ekoloji təhlükəsizliklə birlikdə təmin edə bilər ki, bu da müəyyən bir global, dünya ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə mümkün ola bilər (24, s.5.31).

Global ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması beynəlxalq hüquqi vasitələrlə həyata keçirildikdə və zəruri institutların səmərəli fəaliyyəti mövcud olduqda problemin həllinə nail olmaq mümkündür. Bunun üçün beynəlxalq hüquqda bərqərar olmuş ekoloji təhlükəsizlik prinsipinə (bu haqda əvvəlki fəsildə bəhs etmişik) dönmədən riayət edilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüquqda bərqərar olmuş ənənəvi «təhlükəsizlik» anlayışı müasir dövrün problemləri ilə uyğunlaşmadığından həmin kateqoriyaya münasibət də dəyişməlidir.

Dövlətin özünün təhlükəsizliyini onun vətəndaşlarının təhlükəsizliyinin təmin olunmasından fərqləndirən E.İ. Skakunov yazır ki, dövlətə gəldikdə o, həm özünün, həm də özünün vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin edir. Nə vaxt ki, dövlət özünün mövcudluğunu digər dövlətin və ya dövlətlərin hərbi xarakterli neqativ təsirindən qoruyursa, bu halda dövlətin təhlükəsizliyindən söhbət gedir (25, s.116).

Əsasən hərbi kontekstdə, tərsiləhlə bağlanan beynəlxalq təhlükəsizlik və onun komponenti olan milli təhlükəsizlik konsepsiyası qərb dövlətlərinə məxsusdur. İlk dəfə C.Medison, Q.Ruzvelt tərəfindən siyasi leksikona gətirilən «milli təhlükəsizlik» termini (25, s.7) sonradan müvafiq konsepsiyanın

formalaşdırılmasını şərtləndirmişdi. Milli təhlükəsizliyi yalnız hərbi yolla təmin etməyə yönələn ilk konsepsiya da ABŞ-da meydana gəlib. U.Lippman yazırdı ki, zərurət olduqda millət özünü hərbi yolu ilə müdafiə etmək vəziyyətinə malik olmalıdır (24, s.5).

Beynəlxalq təhlükəsizlik özündə müasir cəmiyyətin təhlükəsiz mövcud olma atributlarını əks etdirən anlayış və kateqoriyaya malik olmalıdır. Bu halda isə ekoloji təhlükəsizlik də digər problemlər kimi yalnız tərksilah və ya hərbi qüdrətin artırılması ilə təmin edilə bilməz. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin 70-ci illərində baş verən enerji böhranı, neft bazarında qeyri-müəyyənlik bütün dünyada təhlükəsizliyin təmin olunmasında iqtisadi-ekoloji problemlərin əhəmiyyətini göstərmiş oldu. Mövcud «hərbi-siyasi təhlükəsizlik» (13, s.46) yeni, beynəlxalq iqtisadi, ekoloji, demoqrafik məzmun kəsb etməyə başlayır (7, s.162). Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması üçün ekoloji təhlükəsizliyin konsepsiyası mövcud olmalıdır. Bu konsepsiya isə həm maddi-hüquqi aspekti, həm də təşkilati sistemi əks etdirməlidir.

Ekoloji təhlükəsizliyin transsərbəd xarakteri beynəlxalq ekoloji təhlükəsizliyin subyektiv tərkibinə daha geniş məzmununda baxmağı vacib edir. Ekoloji təhlükəsizlik ideyası insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsindən meydana gəldiyi üçün beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyası da insan amilinə əsaslanmalı və beynəlxalq hüququn digər sahələrilə (beynəlxalq atom hüququ, beynəlxalq dəniz hüququ, beynəlxalq iqtisadi hüquq və d.) yanaşı, insan hüquqlarının beynəlxalq hüququ ilə kontekstdə formalaşdırılmalıdır. Ekoloji təhlükəsizliyi şərtləndirən faktorlar kimi etnik, dini, siyasi-hüquqi, miqrasiya, beynəlxalq resursların istifadəsində balansın gözlənilməsi mütləq əhəmiyyət kəsb edir (17, s.70).

Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasında etno-siyasi faktor həm konkret dövlət çərçivəsində meydana gələ bilər, həm də transsərhəd xarakter kəsb edə bilər. Bu problem, xüsusən də təbii ehtiyatlar, su ehtiyatlarının istifadəsi zamanı yaranır. Müəyyən dövlət çərçivəsində problemin həlli texniki-iqtisadi xarakter kəsb etdiyindən dövlətin iqtisadi potensialından asılı olaraq məsələ həll edilə bilər (28, s.77). Lakin transsərhəd xarakterli ekoloji problem artıq müxtəlif dövlətlərarası məsələyə çevrildiyindən etno-siyasi məzmun kəsb edir və burada beynəlxalq hüquqi təminat vasitələri olmadıqda onların həlli də mümkün deyil. İkinci halda, ekoloji konfliktlər əsasən bir etnosun təbii resurslardan qeyri-legitim istifadəsindən yaranır (buna misal olaraq ermənilərin AR-in ərazisində və ondan kənarda su tutarlarının çirkləndirilməsilə bağlı «fəaliyyəti» qeyd edilə bilər).

Miqrasiya xarakterli ekoloji problemlər əsasən qeyri-əlvərişli ekoloji ərazilərdən əhalinin əlvərişli ərazilərə köçməsilə bağlı olur. Hal-hazırda belə bir problem Sovet dönməsində deportasiya edilmiş məshəti türklərinin öz tarixi torpaqlarına-Gürcüstana, Ukraynaya qayıtması ilə bağlı müşayiət edilir. Təbii ehtiyatların istifadəsilə bağlı və ekoloji konfliktləri qeyd etməkdə məqsəd ondan ibarətdir ki, ekoloji təhlükəsizliyi təmin edən vasitələrdən biri kimi meydana çıxma biləcək mübahisələrin həlli mexanizmləri təkmilləşdirilsin.

Qeyd olunan konflikt və problemlərin həlli mexanizmləri birlikdə ekoloji təhlükəsizliyin anlayış kateqoriyasını tamamlamalıdır. Ekoloji təhlükəsizliyin anlayış kateqoriyası ayrıca götürülmüş bir dövlətdə və yalnız qanunvericilik qaydasında təmin edilə bilməz. Müvafiq olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələri, həmçinin keçid iqtisadiyyatlı dövlətləri ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi kimi problemlə üz-üzə qoymaq olmaz.

Digər dövlətlər də özlərinin perspektiv maraqları naminə istər regional, istərsə də universal səviyyədə problemin həllinə kömək etməlidirlər. Bir sözlə, həm inkişaf etməkdə olan ölkələr, eləcə də keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər, həm də inkişaf etmiş ölkələr birlikdə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasında iştirak etməlidirlər (3, s.106). Məsələ ondadır ki, mövcud iqtisadi münasibətlər ətraf mühitin mühafizəsini əks etdirən beynəlxalq iqtisadi hüquq qaydasına malik olmadıqca ekoloji böhranlar qaçılmazdır.

Ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq hüquqi analizi, eyni zamanda problemin dövlətdaxili qanunvericilik, doktrinal yanaşmanın da analizini tələb edir. Ekoloji təhlükəsizliyin milli konsepsiyası ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarının, qanunvericilik aktlarının, ümumiyyətlə ekoloji təhlükəsizliyə aid olan digər aktların müddəa və prinsiplərinə əsaslanır. Bu mənada həmin aktlarda təhlükəsizliyin obyektləri, təhlükəsizliyin tərkib hissələri kimi çıxış edən növləri fərqləndirilir. Dövlətin milli maraqları və milli maraqlara təhlükə yaradan problemlər, həmçinin həmin problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində milli prioritetlər müəyyən edilir. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasında milli prioritetlər əsasən üç istiqamətdə formalaşdırılır;

1. Milli ekosistemin xarici təsirlərdən asılılığının azadılması yolu ilə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
2. Xarici təsirləri adaptasiya edə biləcək ekosistemin yaradılması;
3. Ətraf mühitə neqativ təsirləri aradan qaldırmaq üçün əməkdaşlıq qeyd edilməlidir.

Bir çox ölkələrin müasir ekologiya qanunvericiliyində təhlükəsizliyin ənənəvi obyektləri (dövlət, cəmiyyət, şəxsiyyət) ilə yanaşı, onlarla sıx əlaqədə olan təbiət obyekt-biosfer, onun ekosistemi də təsbit edilir. Şəxsiyyətin,

dövlətin və nəhayət, cəmiyyətin təhlükəsizliyi o halda təminatlı ola bilər ki, onun ekosistemi pozulmasın.

Ekoloji təhlükəsizliyin bilavasitə milli təhlükəsizliyin komponenti kimi göstərilməsi RF-nın «Təhlükəsizlik haqqında» 1992-ci il Qanununda təsbit edilib. «Milli Təhlükəsizlik haqqında» AR-in 2004-cü il Qanununda ekoloji təhlükəsizlik təhlükəsizliyin digər növlərinin kontekstində ifadə edilib (m. 13). Qazaxıstanın «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» 1997-ci il Qanununda Ekoloji təhlükəsizlik şəxsiyyətin və cəmiyyətin həyati əhəmiyyətli maraq və hüquqlarının ətraf mühitə antropogen və təbiət təsirlərinin nəticəsində yaranan təhlükədən müdafiə vəziyyəti kimi təsbit edilib.

Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyinin analizi də belə bir nəticəyə əsas verir ki, ekoloji təhlükəsizliyin model anlayışı yoxdur. Eynilə doktrina da bu məsələyə müxtəlif konsepsiyalarla yanaşır. İstər hüquq, istərsə də siyasi leksikonda ekoloji təhlükəsizlik anlayışı ilə yanaşı, ümumi ekoloji təhlükəsizlik, milli ekoloji təhlükəsizlik anlayışlarından istiladə edilir. Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir də mövcuddur ki, ekoloji təhlükəsizliklə bağlı müstəqil qanunvericilik sahəsi yoxdur (7, s.41-42). Lakin müasir dövrdə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində qanunvericilik aktlarının sayı və məzmunu onu deməyə əsas verir ki, bu sahədə konkret qanunvericilik sferası bərqərar olmaqdadır. Xüsusən də «Ekoloji təhlükəsizlik haqqında», «Ekoloji ekspertiza» və s. qanunvericilik aktlarının qəbulu müstəqil bir sahənin formalaşmasına dəlalət edir. Bu sahədə mövcud məsuliyyət institutu da dediklərimizi sübut edir.

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında ekoloji təhlükəsizlik daha geniş kontekstdə ifadə edilir. Ekoloji təhlükəsizlik bizim planet üçün həyati əhəmiyyətli ekoloji komponentlərin qorunması və həmin komponentlər

arasında zəruri təbii balansın saxlanılmasıdır. Tərkisiləh və ekoloji təhlükəsizliyi tədqiq edən A.V.Kukuşkina qeyd edir ki, ekoloji təhlükəsizliyin anlayışına bəşəriyyətin həyati əhəmiyyətli ekoloji komponentlərinin təhlükəsizliyinin təmin olunması, həmçinin mövcud təbii balansın qorunmasına yönələn beynəlxalq ekoloji normaların sisteminin qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı aiddir (7, s.4).

Ekoloji təhlükəsizlik üçün nə qədər fərqli konsepsiyalar olsa da, burada həlledici məsələ yarana biləcək riskin aradan qaldırılması ilə bağlı anlayış həlledici olmalıdır. M.N.Kopilov qeyd edir ki, ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyasının əsasını ekoloji risk nəzəriyyəsi, daha doğrusu xidmət və məhsulların dəyərinin müəyyən edilməsi zamanı riskin mümkün səviyyəsi təşkil etməlidir.

Riskin mümkün səviyyəsi kateqoriyası təhlükəsizliyin idarə edilmə metodlarının işlənilib hazırlanmasına, nəticə etibarlı ilə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına imkan verir. Məqbul və ya mümkün risk anlayışı riskin elə bir həddini nəzərdə tutur ki, bu zaman sosial-iqtisadi inkişaf zərurəti qəbul edilir. Öncə qeyd etdiyimiz kimi bəzi müəlliflər tərəfindən ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyası qəbul edilməsə də (7, s.10), mövcud qanunvericilik, o cümlədən AR-in ekoloji qanunvericiliyi ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması konsepsiyasına əsaslanır. AR qanunvericiliyində ekoloji təhlükəsizlik ətraf mühitin, xüsusən də insanın ekoloji hüquqlarının qorunması kontekstində formalaşdırılıb. Ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyasını qəbul etməyən müəlliflər hesab edir ki, müvafiq hüquqlar təbii ehtiyatlardan istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi çərçivəsində həyata keçirildiyindən ekoloji təhlükəsizliklə bağlı ictimai münasibətlər kimi onları fərqləndirməyə zərurət yoxdur (17, s.73).

Lakin, beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında da qeyd edildiyi kimi «ekoloji təhlükəsizlik» konsepsiyası, anlayışı meyar və son məqsəd olmaqla, bütövlükdə

ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı ətraf mühitin mühafizəsinin, təbiətdən istifadənin əsas prinsipidir (5, s.31).

Ekoloji təhlükəsizlik ətraf mühitin mühafizəsinin meyarı olmaqla milli təhlükəsizliyin əhəmiyyətli tərkib elementi kimi davamlı və sosial inkişafa keçidi şərtləndirir (21, s. 102). Davamlı inkişaf prinsipinə keçid:

- bərpa olunan resursların istifadəsində müəyyən ardıcılığın gözlənilməsi;
- bərpa olunmayan resursların istifadəsini minimuma endirməyi;
- tullantıların səmərəli surətdə zərərsizləşdirilməsini;
- təbii ehtiyatlardan istifadə zamanı inzibati xarakterli tədbirlərdən;
- vergiqoymanın rolunun yüksəldilməsini nəzərdə tutmalıdır.

İqtisadi fəaliyyət və bazar münasibətləri ekoloji təhlükəsizlik prinsipinə uyğunlaşdırılmalıdır. Ekoloji təhlükəsizliyin məqsədinə nail olmaq üçün, iqtisadiyyatla ekoloji tədbirlərin qarşılıqlı əlaqəsi gücləndirilməli, büdcədə və vergi sistemində, xarici iqtisadi siyasətdə, kapital qoyuluşunda ekoloji meyarlar, ekoloji təhlükəsizliyin yükü artırılmalıdır. Bütün təsərrüfat və digər fəaliyyət sferasında məcburi ekoloji ekspertizanın aparılması təmin olunmalıdır. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması üçün dəymiş ziyanın tam kompensasiya edilməsi məqsədilə «çirkləndirən ödəyir» prinsipi realizə edilməlidir (4, s.107). Ətraf mühitə antropogen təsirin azaldılmasını əsaslandırılmış normativlərlə təmin etmək üçün müvafiq qanunvericilik aktlarının qəbulu və realizəsi həyata keçirilməlidir. Ekoloji təhlükəsizlik elə təmin edilməlidir ki, həm mövcud, həm də gələcək nəsillərin həyatı tələbatı qorunmuş olsun. Hər bir şəxs təbiətlə, sağlam ətraf mühitlə harmoniyada yaşamaq hüququna malikdir. Bu mənada cəmiyyətin ekoloji mühafizəsi üçün ətraf mühitlə bağlı məlumat almaq prinsipi, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekoloji təhlükənin əksər halda proqnozlaşdırılması mümkün olmadığı üçün bu sahədə cəmiyyətin

maraqların müdafiə etmək məqsədilə çevik kommunikasiya sistemi fəaliyyət göstərməlidir (23, s.50).

İqtisadiyyat əsində dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi başlıca xaric siyasət məsələsi olduğu kimi, yaxın gələcəkdə xarici ekoloji siyasətin dövlətlərarası münasibətlərin prioritetinə çevrilməsinə nail olmaq lazımdır (25, s.219).

Qeyd etdiyimiz kimi ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsində davamlı inkişaf konsepsiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Davamlı inkişaf konsepsiyası ilə bağlı yekdil fikir olmasa da, burada əsas meyar bərpa olunan resursların bərpa olunma həddi qabaqlanmadan, bərpa olunmayan resurslardan isə antropogen təsir yaratmadan istifadə həyata keçirilməlidir (29, s. 77). Davamlı inkişaf konsepsiyası həm qlobal, həm də regional səviyyədə beynəlxalq proqramların hazırlanmasını tələb edir. Müvafiq proqram üçün sosial-iqtisadi effektivlik, rasionallıq, mənfəət və təhlükəsizlik meyarları əsas götürülməlidir. Davamlı ekoloji-təhlükəsiz, sosial-iqtisadi inkişaf bir sıra başlanğıc prinsiplərə söykənir.

İlk belə prinsipə görə bütün təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üçün iqtisadi-ekoloji davamlı inkişaf yalnız indiki deyil, həmçinin perspektiv ekoloji tələb və maraqları nəzərə almağı zəruri edir. Bunun üçün Rio (1992) Bəyannaməsinə uyğun olaraq milli davamlı inkişaf proqramları hazırlanmalıdır. Milli inkişaf Planında birgə sosial-iqtisadi və ekoloji layihələr hazırlanmalı və onların əsasında ekoloji təhlükəsizlik və iqtisadi effektivlik dayanmalıdır. Eyni zamanda, planın həyata keçirilməsində mərhələlilik, dəyişən tələbat və ehtiyatların tükənməsi meyarı nəzərə alınmalıdır. Təbii ehtiyatların rəasional istifadəsi ekoloji təhlükəsizliyin təminat meyarlarından biri olmaqla yanaşı,

həm də milli təhlükəsizliyin, iqtisadi suverenliyin əhəmiyyətli məsələsidir (4, s.21).

Ekoloji təhlükəsizlik müdafiə, enerji, sənaye, yanğından mühafizə və d. təhlükəsizlik növlərilə birlikdə milli təhlükəsizliyin tərkib elementi kimi çıxış edir (9, s.103). Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi şəxsiyyətin, dövlətin və cəmiyyətin təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsindən təbiət obyektlərinin, onlara qeyri-sağlam təsirdən və ya qəsddən (ekoloji təcavüz), həmçinin təbii fəlakətdən meydana gələn hadisələrdən qorunmasına yönəlir.

Ümumiyyətlə, ekoloji təhlükəsizliyin anlayış məsələsi ilə bağlı fikirlərimizi yekunlaşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, istər dövlətdaxili, istərsə də beynəlxalq hüquqda ekoloji problemlərə təhlükəsizliyin pozulmasına yönələn təsir kimi baxılmaqdadır. Ekoloji təhlükəsizliyin hərtərəfli təmini yalnız beynəlxalq ekoloji təhlükəsizliyin qlobal mexanizmlərin, strukturların təsis olunması ilə nail olmaq mümkündür. Bu halda beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik beynəlxalq təhlükəsizliyə xələl gətirən istənilən ekoloji problemə mümkün hüquqi reaksiyanın strukturundan, həmçinin idarəçilik praktikasından, prosedurundan, institut və normalarından ibarət beynəlxalq rejimdir (8, s.61-62).

Beynəlxalq ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq rejimi problemə beynəlxalq hüququn digər sahələrilə qarşılıqlı əlaqədə baxmağı vacib edir. Xüsusən də beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq humanitar hüquq, beynəlxalq kosmos hüquq və d. beynəlxalq hüquq sahələrindəki fəaliyyət istər-istəməz ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı problemləri meydana gətirir. Məsələn, beynəlxalq münaqişə, hərbi konflikt zamanı ekoloji vəziyyətin pisləşməsi qaçılmaz fakt kimi ortaya çıxdığı kimi, əksinə ekoloji

durumun pisləşməsi də hərbi konfliktin meydana gəlməsinə səbəb ola bilər (17, s.41).

Ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq hüquqi rejimi kimyəvi, bakterioloji, bioloji, nüvə və s. kimi silahlardan istifadəni qadağan etməklə yanaşı, enerji sistemlərindən (AES, neft-qaz kəmərləri, su anbarları və s.) istifadə etməklə müharibə aparmağı qanundankənar edən beynəlxalq sistemə malik olmalıdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, ətraf mühitdən istifadə etməklə müharibə aparmaq beynəlxalq hüququn ümumtənnis prinsiplərinə ziddir.

Ətraf mühitdən müharibə aparmaq vasitəsi kimi istifadənin yolverilməzliyi XIX əsrin II yarısından başlayaraq formalaşıb. Hələ 1868-ci ildə Sankt-Peterburq Bəyannaməsində qeyd edilirdi ki, insanlara əzab vermək üçün tətbiq edilən silah müharibənin məqsədinə uyğun deyil. Ətraf mühitdən istifadə etməklə müharibənin aparılmasının yolverilməzliyi 1991-ci il Ottava konfransında da diqqət mərkəzinə gətirilib. Sankt-Peterburq Bəyannaməsinə istinad edərək qeyd olunurdu ki, müharibə davamlı sabillik prosesinə qaçılmaz dağıdıcı təsir göstərir. Buna görə də dövlətlər beynəlxalq hüquqa hörmət edərək hərbi konfliktlər zamanı ətraf mühitin müdafiəsini təmin etməlidirlər.

Ekoloji problemlərin aradan qaldırılmasına marağın artması bu sahədə, xüsusən də ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ümumi prinsipləri müəyyən edən hüquqi aktlar qəbul edilməkdədir (9, s.3). Hərbi konfliktlər dövründə ətraf mühitin mühafizəsi, kosmik fəaliyyət zamanı ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi həmin sazişlərdə həlledici məsələ kimi deyil, törəmə problem kimi diqqəti cəlb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq beynəlxalq hüquqi aktlar bilavasitə ekoloji təhlükəsizliyə həsr edilmədiyindən onların institut və normaları da problemi dolayısı ilə tənzimləyir.

Müəllif F.Antuan hesab edir ki, hərbi konfliktlər dövründə ətraf mühitin mühafizəsinin gücləndirilməsinin əsas vasitəsi kimi mövcud sazişlərin yerinə yetirilməsi istiqamətində daha səmərəli tədbirlərin görülməsi, həmçinin mühafizə edilən təbiət ərazilərinin hərbsizləşdirməklə həmin sazişlərin fəaliyyət sferasını genişləndirmək lazımdır (5, s. 16).

Qeyd edilən müəllif hesab edir ki, bu sahədə yeni beynəlxalq sazişlərin qəbuluna deyil, mövcud beynəlxalq müqavilələrin beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik aspekti kəsb etməsinə nail olmaq lazımdır. Xüsusən də Müharibədə boğucu, zəhərli və ya digər analoji qazların və bakterioloji vasitələrin tətbiqinin qadağan edilməsi haqqında 1925-ci il Protokolu; Quru ərazidə müharibə adət və qanunları haqqında 1907-ci il Haaqa Konvensiyası; Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyası; 1977-ci il I və II Əlavə Protokolları; Bakterioloji (bioloji) və toksiki silahın hazırlanması, istehsalı və ehtiyatının qadağan edilməsi və onların ləğvi haqqında 1972-ci il Konvensiyası; Həddindən artıq zərər vuran və ya qeyri-müəyyən nəticə yarada bilən adi silah növlərinin tətbiqinin məhdudlaşdırılması və ya qadağan edilməsi haqqında 1980-ci il və s. konvensiyaları ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində təkmilləşdirilməlidirlər.

Belə bir prosedura ekoloji təhlükəsizlik aspekti kəsb edən beynəlxalq hüququn digər sahələrini əhatə edən beynəlxalq sazişlər üçün də nəzərdə tutulmalıdır. Hərgah bu sazişlərin də bir qismi ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji təhlükəsizliklə bağlı normaları təsbit edirlər. Ay və digər səma cisimləri də daxil olmaqla, kosmik məkanın tədqiqi və istifadəsində dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında 1967-ci il Müqaviləsində ekoloji təhlükəsizliyin gözlənilməsi zərurəti nəzərdə tutulur. Müqavilənin 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, Müqavilə iştirakçısı olan dövlətlər Ay və digər səma cisimləri də daxil

olmaqla, kosmik məkanın tədqiqi və istifadəsində beynəlxalq hüquqa, o cümlədən BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi, həmçinin inkişaf, beynəlxalq əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlaşma marağında fəaliyyətlərini həyata keçirəcəklər.

Müqavilənin 9-cu maddəsi bilavasitə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlib. Müvafiq müqavilə bəzən «Prinsiplər haqqında müqavilə» kimi də, adlandırılır. Bu da onula bağlıdır ki, müqavilədə nəzərdə tutulan hüquq və öhdəliklər əsasən prinsiplər formasında ifadə edildiyindən, həmin sazişə də konkret hüquq və vəzifələri müəyyən edən saziş kimi baxılmır (28, s.31).

Kosmik obyektlərlə vurulmuş ziyanə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyası da dolayısı ilə ətraf mühitin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur.

1986-cı ildə BMT Baş Məclisinin qəbul etdiyi Kosmosdan Yerin məsafəli zondlaşdırılmasına aid Prinsiplər də ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəlib (X Prinsip). Prinsipə görə məsafəli zondlaşdırma Yerin təbii mühitinin müdafiəsinə kömək etməlidir. Bu zaman əldə edilmiş məlumat qarşılıqlı olaraq təqdim olunmalıdır. Qeyd olunan sazişlər üçün də müəyyən nöqsanlar mövcud olduğundan belə təklif olunur ki, kosmik mühitin tam mühafizəsini təmin etmək məqsədilə ya konkret çirkləndirməni qarşılayacaq beynəlxalq saziş qəbul edilməlidir (16, s.74), ya da mövcud prinsipləri məcəllələşdirərək çərçivə sazişi qəbul edilməlidir (14. s. 146).

Belə bir fakt şübhə yaratmır ki, ekoloji təhlükəsizliyin təminat vasitələrindən biri də tərksilahdır. Bu sahədə beynəlxalq hüquq normalarının analizi onun deməyə əsas verir ki, tərksilah problemlərini tənzim edən beynəlxalq hüquq normaları eynilə ekoloji təhlükəsizlik məsələlərini də tənzim edir (18, s.48). Lakin ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması həmin

sazişlərdə arxa planda dayandığından həmin müqavilələrə də ekoloji təhlükəsizlik məzmununun verilməsi zərurəti mövcuddur.

Hazırda bu tendensiya diqqəti cəlb etməkdədir. Belə ki, Bakterioloji və toksiki silah ehtiyatlarının yığılması, hazırlanması və istehsalının qadağan və onların ləğv edilməsi haqqında 1972-ci il Konvensiyası bu sahədə qəbul edilmiş əhəmiyyətli beynəlxalq hüquqi akt olmaqla, eyni zamanda onun nəzarət mexanizmi yoxdur. Bunu nəzərə alaraq, beynəlxalq hüquq ictimaiyyəti həmin sferada əlavə sazişin bağlanması təklifi ilə çıxış edir və bu sahədə hüquqyaratma prosesi davam etməkdədir.

Qeyd edilən Konvensiyanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində ciddi nəzarət sisteminin yaradılması ilə yanaşı, bioloji silahların yayılmaması rejimi təkmilləşdirilməli və bu istiqamətdə nəzarət mexanizmi yenidən qurulmalıdır. Bioloji silahın qadağan olunması üzrə beynəlxalq təşkilat yaradılmaqla müvafiq sahədə beynəlxalq elmi-texniki və institusional əməkdaşlıq möhkəmlənməlidir. Bir sözlə 1972-ci il Konvensiyası ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı müasir dövrdə baş verən dəyişikliyə uyğun mexanizmləri özündə təsbit etməlidir.

Beynəlxalq hüquq baxımından istər regional, istərsə də universal səviyyədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması üçün onun dünya siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilməsi vacibdir. Yalnız ümumdünya ekoloji təhlükəsizlik siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi bəşəri dəyərlərin qorunmasını təmin edə bilər. Bunun üçün ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyası yalnız beynəlxalq hüquqi aspektdə deyil, digər sahələrin də tədqiqat obyektini təşkil etməlidir.

Ekoloji təhlükəsizliyə ümumi beynəlxalq təhlükəsizliyin kontekstində BMT Nizamnaməsi çərçivəsində BMT-nin əsas strukturlarının səlahiyyətində

baxılmalıdır. Təsadüfi deyil ki, BMT Baş Məclisi özünün 42 və 43-cü sessiyalarında ekoloji təhlükəsizliyə ümumi beynəlxalq təhlükəsizliyin komponenti kimi baxaraq ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasını ətraf mühitin mühafizəsində son nəticə kimi qiymətləndirmişdir. Ekoloji təhlükəsizlik bütün ölkələrin təhlükəsiz, ekoloji şəraitdə davamlı inkişafının təminatlandırılması ilə əlaqələndirilir.

“Ətraf mühit və inkişaf üzrə” Beynəlxalq Komissiyanın ekspertləri BMT çərçivəsində ilk öncə, “Ətraf mühitin mühafizəsi və uzunmüddətli inkişaf haqqında” Bəyannamənin, daha sonra isə Konvensiyanın qəbul edilməsi zərurətini vurğulayırlar. Müvafiq beynəlxalq hüquqi akt ətraf mühit və təbii ehtiyatların istifadəsi zamanı meydana gələn mübahisələrin həlli mexanizmini nəzərdə tutmaqla bütövlükdə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsini də stimullaşdırmalıdır.

Nəzəri baxımdan ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyası və prinsipi sosial-iqtisadi inkişafın strateji problemləri ilə əlaqədə qəbul edilməklə bütün ölkələrin üzərinə ekoloji təhlükəsizlik öhdəliyi qoyur (15, s.24). Beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik beynəlxalq münasibətlərin elə bir vəziyyətini nəzərdə tutur ki, həmin vəziyyətdə ətraf mühitin istifadəsi, bərpası və keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edir (16, s.29). .

Ekoloji təhlükəsizlik prinsipinin hüquqi məzmunu ondan ibarətdir ki, dövlət özünün fəaliyyətini elə qurmalıdır ki, istər yerli səviyyədə, istər sə də regional, istərsə də global səviyyədə ekoloji sarsıntıların artan təsiri istisna edilməlidir (16, s.28).

Ekoloji təhlükəsizliyin ətraf mühitin mühafizəsində əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün onun beynəlxalq hüquq normaları sistemində yeri aydınlaşdırılmalıdır. Beynəlxalq hüquq doktrinasında ekoloji təhlükəsizlik

hüququnun fərqləndirilməsinə onun beynəlxalq hüququn bu və ya digər sahəsinə aid edilməsi istəyinə baxmayaraq hər bir halda burada ətraf mühitin mühafizəsinin təminat mexanizmindən söhbət gedir. Ətraf mühitin beynəlxalq hüququ kompleks xarakterli beynəlxalq hüquq sahəsi olduğundan ekoloji təhlükəsizlik də müxtəlif sahələrdə (məsələn, kosmik fəaliyyətdə, gəmiçilikdə ekoloji təhlükəsizlik və s.) problem kimi meydana çıxır. Tədricən ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyası beynəlxalq münasibətlər haqqında elmlərdən beynəlxalq hüquq elminə gətirilmişdir.

Qeyd edilənlərdən belə bir nəticə hasil olunur ki, ekoloji təhlükəsizlik prinsipi beynəlxalq hüququn ümumtənnis olmuş normaları kateqoriyasına aid edilməkdədir. Özünün kompleks xarakterlə ekoloji təhlükəsizlik prinsipi ətraf mühitin beynəlxalq hüququ ilə beynəlxalq hüququn digər sahələrilə qarşılıqlı əlaqəsində mühüm rol oynayır. Bir tərəfdən ətraf mühitin beynəlxalq hüququna aiddirsə, digər tərəfdən beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ ilə, beynəlxalq iqtisadi hüquqla sıx əlaqəyə malikdir.

Rio Bəyannaməsindən sonra bir sıra beynəlxalq hüquqi aktlarda ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyası davamlı inkişaf konsepsiyası ilə birlikdə ifadə edilməkdədir. Hər iki konsepsiya ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsində tətbiq edilir. Buna baxmayaraq qeyd edilən konsepsiyanın beynəlxalq ekologiya hüququnda, beynəlxalq iqtisadi hüquqda və ya «davamlı inkişaf hüququna» aid edilməsi açıq qalır. (3, s,103).

İqtisadi inkişafın bilavasitə təbiətdən istifadədən asılı olması belə bir nəticəyə əsas verir ki, ətraf mühitin mühafizəsi «iqtisadi səmərəlilik və ətraf mühitin mühafizəsi» konsepsiyasına tabe etdirilməlidir.

Nəticə və təkliflər

Ekoloji təhlükəsizliyin hüquqi əsasını ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə, ətraf mühitdən səmərəli istifadə edilməsinə, təbii sərvətlərin bərpasına və artırılmasına yönəldilmiş tədbirlər sistemini müəyyən edən beynəlxalq və milli hüquq normaları təşkil edir. Bütövlükdə, aparılmış hərtərəfli təhlillərlə əlaqədar əldə edilmiş nəticələr aşağıdakı kimi qruplaşdırılmış və müəyyən edilmişdir:

1. Təhlükəsizlik anlayışı öz parametrləri baxımından mütləq deyil, nisbi şəkildə qiymətləndirilməlidir. Çünki İstənilən halda dövlətin öz təhlükəsizliyini mütləq şəkildə təmin etməsi digər dövlətlərin mənafeyi və təhlükəsizliyi üçün də problem yarada bilər.

2. Ekoloji təhlükəsizlik beynəlxalq və milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Daha dəqiq ifadə etsək, ekoloji təhlükəsizlik meyarı təhlükəsizliyin digər növləri ilə tam şəkildə əlaqələndirilməlidir. Bu mənada 6 mühüm istiqamətin həyata keçirilməsi zəruri hesab edilə bilər:

- Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması üçün, ilk növbədə, müvafiq sferada dövlət idarəetmə sisteminin möhkəmləndirilməsi zəruridir. Yəni, müvafiq sahəyə cavabdehlik daşıya biləcək dövlət orqanlarının daha da təkmilləşdirilməsi, eləcə də ekoloji təhlükəsizliyin ayrı-ayrı komponentlərinin qorunması ilə bağlı lazımi tədbirlər (xüsusilə, inzibati) həyata keçirilməlidir.

- Eyni zamanda, ekoloji hüquqpozmaları törədən şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması praktikasının təkmilləşdirilməsi üzrə həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili səviyyədə bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir. Belə ki, beynəlxalq sferada məhkəmə praktikasının formalaşdırılması və milli məhkəmələr tərəfindən müvafiq müddəaların nəzərə alınması daha məqsədemüvafiq olardı. Digər tərəfdən, pozulması və s.) təsbit olunmasına baxmayaraq, bu heç bir halda ekoloji tarazlığın qorunmasına xidmət etmir. Çünki bu zaman nəinki vurulmuş ekoloji ziyanın aradan qaldırılması, eləcə də gələcəkdə vurula biləcək zərərin qarşısının alınması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnzibati

hüquqpozmanın vaxtında aradan qaldırılması sonrakı cinayət əməlinin qarşısının alınmasının əsas vasitəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində təsbit olunmuş konkret inzibati xətanın - ekoloji təhlükəsizlik haqqında qanunvericiliyin pozulmasının (maddə 113) cinayət əməli kimi tövsif olunması, yəni onun Cinayət Məcəlləsinə daxil edilməsi daha məqsədəmüvafiq olardı. Çünki canlı varlığın həyati vacib maraqlarının, ətraf mühitin ona antropogen və təbii təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasının təmini qismində çıxış edən ekoloji təhlükəsizliyin pozulması istənilən halda ictimai-təhlükəli, hüquqazidd, müvafiq tərkib elementlərinə malik cinayət əməli kimi xarakterizə edilməlidir.

- Dövlətdaxili səviyyədə «Ekoloji Standartlar Məcəlləsi»nin işlənilib hazırlanması və qəbulu, həmçinin həmin sənəddə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən müddəaların təsbit olunması. Müvafiq Məcəllədə ekoloji təhlükəsizliyin dövlət tərəfindən təmin edilməsinin prinsipləri, bu sahədə dövlət siyasətinin mühüm aspektləri, ətraf mühitin vəziyyəti barədə məlumat alınması və verilməsi qaydaları, müvafiq sferada beynəlxalq əməkdaşlığın əsas üsul və istiqamətləri, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yardım göstərəcək ekoloji- informasiya mərkəzlərinin yaradılması və fəaliyyətlərinin nizama salınması, ekoloji tarazlığın qorunması məqsədilə müxtəlif həvəsləndirmə tədbirlərinin təşviqi və s. ilə bağlı müddəalar öz təsbitini tapmalıdır.

- Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsinin formalaşması və inkişaf xüsusiyyətləri müəyyən edilməlidir, Bunun üçün isə regional, xüsusilə sərhədyanı, həmçinin ikitərəfli münasibətlərin daha dəqiq şəkildə tənzimlənməsinə diqqət yetirilməlidir.

- insanların ekoloji təlim-təhsil sisteminin və ekoloji mədəniyyətinin yüksəldilməsi, mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsinin artırılması da problem istiqamətində atılacaq mühüm addımlardan hesab edilməlidir. Cəmiyyətdə ekoloji mədəniyyətin yüksəldilməsi

üçün cəza təhdidi və ya digər növ dövlət məcburetmə beynəlxalq sənədləri göstərmək olar. Məsələn, 1972-ci il İnsanı əhatə edən ətraf mühit problemləri üzrə Stokholm Bəyannaməsi; 1988-ci il Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyası; Ətraf mühitin mühafizəsi və inkişaf üzrə 1992-ci il Rio-de- Janeyro Bəyannaməsi və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq ekologiya hüququnun prinsiplərini özündə əks etdirə biləcək istənilən beynəlxalq sənəddə təbiətlə insanın qarşılıqlı əlaqəsi daha çox özünü biruzə verir. Yəni, təbiətin qorunması kontekstində insan üçün zəruri olan əlverişli mühitin yaradılması, dolayısı ilə insan sağlamlığı və səhhətinə müsbət təsir göstərə biləcək şəraitin təmin olunması beynəlxalq ekologiya hüququnun prinsiplərinin əsasını təşkil edir. Digər tərəfdən həmin prinsiplər dövlətlərə yönəlmiş öhdəliklər kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda, müasir dövrdə beynəlxalq ekologiya hüququnun yeni prinsiplərinin meydana gəlməsi və inkişafı da qeyd edilməlidir. Bu inkişaf prosesində dövlətdaxili qanunvericilik aktları da özünəməxsus şəkildə iştirak edir. Məsələn, alman qanunvericiliyində formalaşmış bir sıra sahəvi rəhbər başlanğıclar (ətraf mühitin mühafizəsinin sərhədlərarası prinsipi, informasiya prinsipi, davamlılıq prinsipi və s.) sonrakı mərhələlərdə müvafiq beynəlxalq sənədlərin qəbuluna, eyni zamanda onlardan irəli gələn məsələlərin həllinə öz təsirini göstərəcəkdir.

- Beynəlxalq hüququn kompleks institutu qismində çıxış edən ekoloji təhlükəsizliyin spesifik prinsipləri. Doğrudur, müvafiq rəhbər başlanğıclar hələ tam şəkildə formalaşmasa da. istər beynəlxalq hüququn, istərsə də beynəlxalq ekologiya hüququnun prinsiplərinə əsaslanmaqla, öz tarixi inkişaf prosesini keçməkdədir.

3. Ekoloji təhlükəsizlik hüquqi prinsip və hüquqi institut kimi ikili təbiətə malikdir, yəni həm beynəlxalq ətraf mühit hüququnda, həm də milli hüquqda mövcuddur. Belə ki, daxili hüquqda milli təhlükəsizliklə, beynəlxalq hüquqda isə beynəlxalq təhlükəsizliklə sıx əlaqəli şəkildə özünü biruzə verir. Həmçinin, ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyası davamlı inkişafın həyata keçirilməsinə özünəməxsus şəkildə

şərait varadır. Davamlı inkişaf isə beynəlxalq ətraf mühit hüququnun prinsipləri əsasında yalnız dövlətlərin əməkdaşlığı şəraitində mümkündür. Davamlı inkişaf modeli kontekstində şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün daha geniş sistemin, o cümlədən bütün dünya ictimaiyyətinin, mühitin yaradılması, eləcə də subyektiv imkan olan əlverişli ətraf mühit hüququnun təmini və həyata keçirilməsi ilə bağlı vacib meyar rolunu oynayır.

4. Dövlətlər ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək və qorumaq məqsədilə beynəlxalq əlaqələri inkişaf etdirməli və həmin əlaqələri universal, regional və yerli səviyyədə inkişaf etdirməlidirlər.

Bütövlükdə, ekoloji təhlükəsizlik sahəsində dövlətlər aşağıdakı vəzifələri həyata keçirməlidirlər:

- Dövlət ekoloji nəzarətini həyata keçirmək, təbii sərvətlərin ekoloji baxımdan təhlükəsiz istifadəsinə nəzarət etmək və ekoloji təhlükəsizliyin tələbləri ilə sahibkar subyektlərinin nəzarətdə saxlanılması;
- Təhlükəli ekoloji mühitin yaranmasına və genişlənməsinə səbəb olan faktlar və hadisələr barədə məlumat toplamaq və onlar haqqında proqnoz vermək;
- Tələb olunan informasiyanı təşkil etmək və onların yayılmasını həyata keçirmək;
- Ekoloji təhlükəsizliyin təmini tələbinə uyğun dövlət standartlarını və digər normativləri təsdiq etmək;
- Əhalini təhlükəli ekoloji şəraitin yaranması faktı barədə məlumatlandırmaq;
- Mövcud dövlətdaxili qanunvericiliklə beynəlxalq öhdəliklərə müvafiq surətdə ekoloji təhlükəsizlik sahəsində digər vəzifələri həyata keçirmək.

5. BMT ekoloji təhlükəsizlik problemi ətrafında beynəlxalq əməkdaşlıq fəaliyyətinə əlavə olaraq, təklif edirik ki :

- BMT sistemində ekoloji problemlərlə məşğul olacaq və müvafiq sferada geniş səlahiyyətlərə malik xüsusi qurum təsis edilməlidir;

- BMT sistemində yaradılacaq yeni təsisat hüquqi status baxımından BMT sisteminə daxil olan ixtisaslaşmış orqan statusuna malik olmalı və bu orqanın funksiyaları müəyyən edilərkən ona dövlətlərin qanuni maraqlarına toxunmadan onların ekoloji təhlükəsizlik problemlərinin həllində birbaşa göstərişlər müəyyən edən qərarların qəbul edilməsi funksiyasının verilməsi məqsədmüvafiqdir. Bu tip qərarların qəbul edilməsi zamanı həmin qərarın obyektı olan konkret problem əvvəlcədən ekspertlər qrupu tərəfindən ətraflı şəkildə tədqiq və müzakirə edilməli, sonra isə həmin problem ətrafında maraqlı olan üzv-dövlətlərin qarşılıqlı razılaşması əsasında qərar qəbul edilməlidir;

- Yeni orqanın YUNEP-dən fərqli olaraq geniş maliyyə imkanları olmalıdır, Çünki istənilən problemin real həllinə nail olmaq üçün tələb olunan əsas zəruri mövcud olan mexanizmlərdən və prosedurdan istifadə edərək böhran vəziyyətini, fəvqəladə şəraiti aradan qaldırmaq və beynəlxalq öhdəliklərin realizəsi üzərində nəzarəti həyata keçirməyi aid etmək olar. Belə təşkilatlar analoji regional və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməlidir.

6. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sferasında beynəlxalq konfransların fəaliyyəti haqqında növbəti müddəaları qeyd etmək olar:

- Ekoloji təhlükəsizlik problemi ətrafında çağırılan beynəlxalq konfranslar müvafiq sferada bir neçə və ya bütün dövlətlərin maraqlarına dair beynəlxalq məsələlərin müzakirəsində və həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

- Müvafiq sferada regional konfransların sayı artırılmalıdır. Belə ki, ekoloji təhlükəsizliyin kəskin həddə olduğu müəyyən regionlarda, xüsusilə də Şimali və Qərbi Afrikada, Yaxın Şərqdə belə konfransların çağırılmasına daha çox zərurət var.

7. Aparılmış təhlillərlə müxtəlif dövlətlərin ekoloji təhlükəsizliklə bağlı münasibətlərini tənzimləyən milli qanunvericilikləri barədə aşağıdakıların qeyd edilməsi məqsədmüvafiqdir:

- Dövlətlərin iqtisadi inkişafı ilə ətraf mühitin mühafizəsi, eləcə də ekoloji təhlükəsizlik bir-birilə tarazlaşdırılmalıdır. Yəni iqtisadi inkişaf elə həyata keçirilməlidir ki, bu proses ətraf mühitin mühafizəsi, eləcə də ekoloji təhlükəsizliklə uyğunlaşdırılsın. Belə ki, BMT-nin Ətraf mühit və İnkişaf üzrə keçirilən konfranslarının tövsiyələrinə müvafiq olaraq ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadə sferasında davamlı inkişafa keçid zamanı inkişafın qiymətləndirilməsinin əsas meyarları kimi neqativ tendensiyaların aradan qaldırılması, müasir texnologiyaların yaradılması və digər bu kimi tədbirlərlə yanaşı, təbiətdən davamlı istifadə şəraitinin yaradılması da çıxış etməlidir.

- Ekologiya sahəsində mülki cəmiyyətin institutlarının və dövlət strukturlarının fəaliyyətində optimal uyğunluq müəyyən olunmalıdır. Bununla belə, mülki cəmiyyətin inkişafı heç bir halda dövlətin zəifləməsi və ya ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizliyin təmini sahəsində ona həvalə edilmiş funksiyaların yerinə yetirilməsindən kənarlaşdırılması hesabına həyata keçirilməməlidir və bu zaman müvafiq sahədə qanunçuluğu və hüquq qaydasım təmin edən dövlət hakimiyyət orqanları möhkəmləndirilməlidir. Bunu isə cəmiyyətin nüfuzuna əsaslanmaqla həyata keçirmək lazımdır: hər bir konkret insandan beynəlxalq ekoloji təşkilatlara qədər.

- Xarici dövlətlərin ekologiya qanunvericiliyinin təhlili bir sıra dövlətlərin, xüsusilə də Azərbaycan Respublikasının ekoloji qanunvericiliyinin sistemləşdirilməsi üçün kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi və ya sistemləşdirilməsinin digər forması hüquqi tənzimləmənin ümumi keyfiyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarmamalıdır. Başqa sözlə desək, qanunların qəbulu ilə bağlı işlərin həyata keçirilməsi, sistemləşməyə lazımi münasibət zamanı xarici ölkələrin təcrübəsinin tədqiqi Azərbaycan Respublikasının ekoloji qanunvericiliyində müsbət əksini tapmalıdır. Belə ki, onlar Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə, həmçinin ekoloji problemlərlə bağlı əlaqələrinin

qurulması zamanı dövlətlərin qarşılıqlı mövqelərinin yaxşılaşdırılmasında kifayət qədər əhəmiyyətlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Агаев Т.Д. Теплоэнергетические объекты и загрязнения окружающей среды. Вестн. Моск. Госуд. Областн. Универ.. Естественные науки. Москва.- 2010.- №3.- с.105-108.
2. Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты. Экологическая безопасность, устойчивое развитие и природоохранные проблемы. – М.: МГФ «Знание», 1999. – 704 с.
3. Большаков А.М., Крутьков В.Н. Пуцило Е.В. Оценка и управление рисками влияния окружающей среды на здоровье человека. М.:Эдиториал УРСС, 1999.-256 с.
4. Буркин А.И., Воздвижников А. В., Национальная безопасность России, – Москва, 2005 г, Изд. «РАГС» – 520 с.
5. Высвобождение недвижимого военного имущества: практика работы в странах Европейского Союза и Российской Федерации./Проект: «Передача бывших военных территорий для гражданского использования» EuropeAid/120026/C/SV/RU – Москва, 2006г. – 277 с.
6. Загрязнение воздуха в жилых и общественных зданиях /Пер.с англ. Р.А.Уадди, Р.А.Щефф-М.:Стройиздат,1987,154 с.
7. Закон РФ от 5 марта 1992 г. № 2446-1 «О безопасности» (с изменениями от 25 декабря 1999 г.)
8. Ильичев А. В. Начала системной безопасности. – М.: Научный мир, 2003, – 456 с.
9. Концепция экологической безопасности России, 1993
10. Куценко В. В., Гурова Т. Ф. Экологическая безопасность: методологические подходы и способы реализации. Учеб. - метод. Пособие/ Под ред. А. Т. Никитина, С. А. Степанова. – М.: Изд-во МНЭПУ, 2003. – 160 с.

- 11.Лагунова А. И. Экологическая безопасность регионов России. В 2-х частях.
Ч.2. – Красноярск: СибГТУ, 2005. – 231 с.
- 12.Лапина М. А. Обеспечение экологической безопасности
правоохранительными органами: зарубежный опыт: Монография. – М.:
ВНИИ МВД России, 2001. – 115 с.
- 13.Материалы Международной практической конференции «Передача
высвобождаемых военных объектов и территорий в гражданское
использование: проблемы и пути повышения эффективности». / Поддержка
внедрения механизмов регулирования земельных и имущественных
отношения EuropeAid/113842/C/SV/Russia – Москва, 2005 г. – 82 с.
- 14.Мышко Ф. Г. Обеспечение экологической безопасности России.
Теоретические, правовые и организационные проблемы, – М.:
Экономическое образование, 2002 . – 85 с.
- 15.Передача бывших военных территорий для гражданского использования.
Отчет о начальной стадии. Июль 2005 – сентябрь 2005. / Проект ТАСИС
«Передача бывших военных территорий для гражданского использования»
EuropeAid/120026/C/CV/RU – Москва, 2005 г. – 510 с.
- 16.Последствия ядерной войны. Физические и атмосферные эффекты. Мир-
1988, 390 с.
- 17.Проект ФЗ «Об общем техническом регламенте «Об экологической
безопасности»
- 18.Реймерс Н. Ф. Природопользование: Словарь-справочник. – М.: Изд-во
«Мысль», 1990. – с. 41–42.
- 19.Россинская М.В. Основы обеспечения эколого-экономической безопасности
региона: монография / М.В. Россинская. – Шахты: Изд-во ЮРГУЭС, 2006. –
186 с.

- 20.РФФИ, Объем продаж высвобождаемого военного имущества по округам. – РФФИ, – 2001.
- 21.ФЗ от 10 января 2002 г., №7-ФЗ «Об охране окружающей среды»
- 22.Экологическая подготовка. Учебное пособие для солдат и сержантов, – Москва, 2003 г, Военное издательство. – 111 с.
- 23.Экологический энциклопедический словарь. – М.: Издательский дом «Ноосфера», 1999. – 930 с.
- 24.Экологическое управление: Учебное пособие/ Под общ. Ред. А. Д. Урсула. – М.: Изд-во РАГС, 2005. – 284 с.
- 25.Экология. Юридический энциклопедический словарь/ под ред. Проф. С.А. Боголюбова. – М.: Изд-во НОРМА, 2000. – 448 с.

Резюме

Обеспечить жизненно важные интересы человека и общества, защиту окружающей среды от опасностей антропогенных и природных последствий. Обеспечение экологической безопасности. Система мер по предотвращению возникновения и развития опасных экологических ситуаций, а также для устранения их последствий, включая последствия, которые могут повлиять на будущее. Экологическая безопасность находится на глобальном, региональном и местном уровнях. Это всестороннее исследование международного сотрудничества в области экологической безопасности и реализации его правовых аспектов.

Следующие вопросы были тщательно проанализированы:

- создание экологической ситуации в странах международного сотрудничества;
 - принцип охраны окружающей среды: концептуальный и терминологический аспект;
 - право на развитие и экологическую необходимость;
- универсальное и региональное соотношение в области международного права окружающей среды;
- в рамках взаимного соглашения в области экологии и охраны окружающей среды

Summary

Ensure the vital interests of the human and society, the protection of the environment from the dangers of anthropogenic and natural effects. Ensuring environmental safety A system of measures to prevent the emergence and development of hazardous ecological situations, as well as to eliminate their consequences, including consequences that may affect the future. Environmental safety is at global, regional and local levels. It is a comprehensive study of international cooperation in the field of environmental security and the implementation of its legal aspects.

The following questions have been thoroughly analyzed:

- Creation of ecological situation in countries in international cooperation;
 - environmental protection principle: conceptual and terminological aspect;
 - Right of development and environmental necessity;
- universal and regional ratio in the field of international environmental law;
- within the framework of mutual agreement in the field of ecology and environment protection

R E F E R A T

Mövzunun aktuallığı. Ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyası ekoloji təhlükəsizlik prinsipinin formalaşmasına ciddi təsir etmişdir. Ekoloji təhlükəsizlik prinsipinin hüquqi məzmunu isə ondan ibarətdir ki, dövlət özünün fəaliyyətini elə qurmalıdır ki, istər yerli, istərsə də regional və qlobal səviyyədə ekoloji sarsıntıların artan təsiri istisna edilsin. Ekoloji təhlükəsizliyin ətraf mühitin mühafizəsində əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün onun beynəlxalq hüquq normaları sistemində yeri dəqiqliklə aydınlaşdırılmalıdır. Beynəlxalq hüquq doktrinasında ekoloji təhlükəsizlik hüququnun fərqləndirilməsinə onun beynəlxalq hüququn bu və ya digər sahəsinə aid edilməsinə baxmayaraq hər bir halda burada ətraf mühitin mühafizəsinin təminat mexanizmindən söhbət gedir. Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi özü kompleks xarakterli beynəlxalq hüquq sahəsi olduğundan, ekoloji təhlükəsizlik də müxtəlif sahələrdə (məsələn, hava və kosmik fəaliyyətdə, beynəlxalq dəniz hüququnda, insan hüquqlarında, beynəlxalq humanitar hüquqda və s.) əsas problem kimi meydana çıxır.

Tədqiqatın obyekti qismində müasir dövrün əsas tələblərindən olan qloballaşma şəraitində ekoloji təhlükəsizliyin, xüsusilə də ekoloji təhlükəsizliklə bağlı insan hüquqlarının, o cümlədən beynəlxalq və milli hüquqi səviyyələrdə ətraf mühitin mühafizəsinin təmini məsələləri çıxış edir.

Tədqiqatın predmetini isə ekoloji təhlükəsizliyin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması, ətraf mühitin mühafizəsinin təmini prosesində insan hüquqları amilinin nəzərə alınması səviyyəsinin öyrənilməsi, müvafiq problemlə əlaqədar olaraq universal, regional, ikitərəfli və dövlətdaxili tədbirlərin uzlaşdırılması, həmçinin Azərbaycan Respublikasının ekoloji təhlükəsizliyi baxımından xüsusilə əhəmiyyət kəsb edən Xəzər dənizi, Kür və Araz çaylarının ekoloji tarazlığının qorunub saxlanılması üzrə konkret təcrübənin təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi qloballaşma şəraitində ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq və milli hüquqi problemlərinin və bununla bağlı mühüm aspektlərin geniş və kompleks şəkildə araşdırılmasıdır. Ekoloji, təhlükəsizliyin beynəlxalq və milli hüquqi problemləri ilə bağlı məsələlərin elmi araşdırılması, eyni zamanda, bu sahədə universal, regional və ikitərəfli çərçivədə mexanizmlərin müqayisəli formada nəzərdən keçirilməsinə, milli qanunvericiliklərin və mövcud fikir müxtəlifliklərinin ətraflı təhlil edilməsinə, ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq və milli hüquqi problemləri ilə bağlı mühüm elmi bazanın yaradılmasına, son nəticədə isə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi və qorunması səmərəliliyinin artırılması üzrə mühüm təkliflərin və nəticələrin irəli sürülməsinə gətirib çıxarır. Qeyd edilənlər Azərbaycan Respublikası milli qanunvericiliyinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun yekdil bir formada təkmilləşdirilməsi üçün olduqca əhəmiyyətli hesab edilə bilər.

Elmi yenilik. Dissertasiyada aşağıdakı yeni elmi müddəalar irəli sürülür:

1. Beynəlxalq və milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olan ekoloji təhlükəsizlik özündə təbiətin mühafizəsi ilə yanaşı, təhlükəli təbii amillərin fəaliyyətindən insanın və bütövlükdə cəmiyyətin qorunması məsələlərini birləşdirir. Digər tərəfdən, istənilən ekoloji təhlükə, təhlükəli sayılan digər amillər - sosial, iqtisadi, texnoloji, təşkilatı-təsərrüfat və s. faktorların qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində nəzərdən keçirilmək isə ekoloji təhlükəsizliyin sistemli xarakterə malik olmasını bir daha əsaslandırır.

2. Beynəlxalq hüquq sistemində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı münasibətlər kompleks tənzimətmə obyektini təşkil edir. Yəni həmin münasibətlər beynəlxalq hüququn mühüm sahələrinin (beynəlxalq ekologiya hüququ, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi, beynəlxalq olmaqla, qonşu dövlətlərlə sıx əməkdaşlığa malikdir. Bununla yanaşı, qonşu Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hal-hazırda da davam edən təcavüzkarlıq hərəkətləri digər sahələrdə olduğu kimi, beynəlxalq çaylardan istifadə üzrə də

dövlətlərarası əməkdaşlığı mümkünsüz etmişdir. Bunları nəzərə alaraq, təcavüzkar Ermənistan tərəfindən Araz və Kür çaylarının ciddi çirkləndirilməsi faktları da beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında qaldırılmaqla bərabər, beynəlxalq səviyyədə Ermənistana qarşı müvafiq tədbirlərin görülməsini tamamilə əsaslandırır. Bütövlükdə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi təcavüz işğal altında olan torpaqlarda ekoloji tarazlığı ciddi şəkildə pozmaqla, müvafiq məsuliyyət yarada biləcək ekoloji hüquq pozuntusu kimi dəyərləndirilməlidir.

Tədqiqatın nəzəri əsasları. _ Dissertasiyada qeyd edilən istiqamətlərdə tədqiqat aparən alimlərin əsərlərinə də geniş şəkildə istinad edilmişdir, Məsələn, Əliyev Ə.İ., Quliyev İ.O., Məmmədov R.F., Hüseynov L.H., Hüseynov T.İ, Bekyaşev K.A., Sadıqov Ə.İ., Səfərov N.A., Balaşenko S.A., Brinçuk M.M., Quliyev A.C, Qureyev S.A., Qetman-Pavlova İ.V., Valeyev R.M., Denisov V.N., Şemyakin A.N., Dubovik O.L., Zenkin İ.V., Kartaşkin V.A., Kovalyov A.A., Kolosov Y.M., Kaşkin S.Y., Sokolova N.A., Şemyakin A.N., Şemşuçenko Y.S., Kopılov M.N., Kuznetsov V.İ., Lıkaşuk İ.İ., Miroşniçenko A.N, Timçenko L.D., Merejko A.A., Timoşenko A.S., Tunkin Q.İ., Çerniçenko S.V., Şibayeva E.A., Enlin L.M., Bruno Simma, Çayes A., Jallizzi P., Çordan A., Handl G., Kennan G., Kiss A., Menşah T., Bouman M., Fauçille P., Şvartz M., Şou M.N. və b.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın əksər (başlıca) istiqamətləri üzrə irəli sürülmüş nəticə və təkliflər ekoloji təhlükəsizlik problemi, o cümlədən ekoloji təhlükəsizliklə əlaqədar beynəlxalq və milli (dövlətdaxili) normativ hüquqi aktların işlənilib hazırlanması və qəbul edilmiş normaların təkmilləşdirilməsi zamanı hüquqyaradıcılıq fəaliyyətində; ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsi və təmin edilməsi ilə əlaqədar konkret istiqamətlərin işlənilməsi üçün gələcək elmi tədqiqatlarda; Azərbaycan Respublikası ali məktəblərində beynəlxalq ekologiya hüququ, ətraf mühitin

beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi, ekoloji təhlükəsizlik üzrə dərslik, dərs vəsaitləri, o cümlədən tədris-metodik proqramların işlənilib hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqat nəticələrinin aprotasiyası. Dissertasiya işinin mühüm aspektləri ilə əlaqədar bir sıra məsələlərə dair məqalə və teziz çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil,nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.